

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

TASVIRIY SAN'AT VA MUHANDISLIK GRAFIKASI kafedrası

“Himoya ruxsat etildi”

Fakultet dekaniv/b: _____ .A.Qo`shaqov
“ _____ ” _____ 2014 yil

5140700 – Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi ta'lim yo'nalishi bo'yicha
bakalavr darajasini olish uchun

***“Uch avlod mavzuli portretini ishlash va o'quvchilarga o'rgatish”
mavzusida bajarilgan.***

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Bajaruvchi:..... Husanov F.

Ilmiy rahbar: .....o'q.Saidqulov O.

Ilmiy ishni himoyaga tavsiya etaman .Saidqulov O. _____
(ilmiy rahbar ismi va sharifi) (imzo)

BMI TS va MG kafedrası yig'ilishining qarori
(Bayonnoma №.....2014yil) bilan
himoyaga tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri: _____ dots. K. Zoirov

Jizzax -2014

MUNDARIJA

Kirish

Malakaviy bitiruv ishining ahamiyati va dolzarbligi 3

I BOB.TASVIRIY SAN’AT DARSLARIDA “UCH AVLOD” MAVZULI PORTRETINI ISHLASHNING NAZARIY ASOSLARI.

I.1. Portret ishlashning nazariy asoslari.....6

I.2. Uch avlod mavzuli portretini ishlash haqida umumiy tushuncha.....13

I.3.Uch avlod mavzuli portretiga ishlangan namunalar.....26

II BOB. ”UCH AVLOD” MAVZULI PORTRETINI ISHLASH VA O’QUVCHILARGA O’RGATISH.

II.1.Portet ishlashning xarakterli xususiyatlari.....41

II.2. “Uch avlod” mavzuli portretini ishlash texnologiyasi.....62

Xulosa

Foydanilgan adabiyotlar ro’yxati

Ilovalar (glossariy taqdimot materiallari va boshqalar)

KIRISH

Ishning dolzarbligi. Jonajon O'zbekistonimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan kundan boshlab, mana, 23 yilga yaqin vaqt o'tibdi, Respublikamiz rahbariyati milliy istiqlol mafkurasiga asosiy mafkura deb qarab, bu yo'lda juda katta ishlarni amalga oshirib kelmoqda. Respublikamizda xalq ta'limi tizimini tubdan isloh qilishga, madaniyat va san'atni rivojlantirishga qaratilayotgan kuchli e'tibor ana shunday ulkan ishlarning bir bo'lagidir.

Ma'lumki, tasviriy san'at inson mafkurasini shakllantirish va rivojlantirishda san'atning badiiy adabiyot, kino, teatr, musiqa, raqs kabi turlari orasida o'zining ma'lum salmoqli o'rniga ega. Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti mobaynida yaratilgan tasviriy san'at asarlari, ularning kompozitsiyasi hamda mazmuni haqida yozilgan ilmiy-nazariy va ilmiy-ommabop asarlar benihoya ko'p.

Tasviriy san'atga oid ilmiy manbalarning katta bir qismini har xil ta'lim turlarida o'quvchi va talabalarga tasviriy san'atni o'rgatishga oid o'quv adabiyotlari tashkil etadi. Bu borada ham ma'lum miqdordagi manbalar zahirasi egamiz. Mavaridi kelganda, ta'kidlab o'tishga to'g'ri keladiki, ushbu zahiraning katta qismi butun boshli XX asr mobaynida o'zining hayotiylikni hech qancha oqlay olmagan kommunistik mafkura qoyalari asosida vujudga keltirilganligidan, juda ko'p jihatlari bilan bugungi kun talablariga javob bera olmaydigan holga kelib qoldi.

Mustaqillik yillarida tasviriy san'atni o'quvchi va talabalar o'rtasida mukammalroq o'rgatishga oid ma'lum miqdordagi o'quv adabiyotlari yaratildi. Lekin ularni o'tmishdagiga xos ko'plab kamchiliklardan har tomonlama xoli deyish uchun hali vaqt erta.

Xususan, mustaqillik bilan barobar hayotimizga ilqor pedagogik va axborot texnologiyalari keng quloch yoygan holda kirib keldi. Lekin ular ta'sirining tasviriy san'atni o'rgatishga oid fanlarda qanchalik ifoda topganligini aytib o'tish uchun aniq dalillarga deyarli ega emasmiz. Oliy san'at maktablarining tasviriy

san'atga aloqador fanlari o'quv dasturlarini ko'zdan kechirsak, u yerda o'rgatilishi lozim bo'lgan materialdan ham ko'ra ko'proq e'tiborning talabalar bilimini joriy, oraliq va yakuniy tarzda baholashgagina qaratilganini payqaymiz. Aftidan ularning tuzuvchilari ilqor pedagogik texnologiya deganda faqat talabalar o'zlashtirgan bilimlar darajasini baholashni tushunishadi. Lekin baholash uchun o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilimlar mazmunining aynan qanday salmoq va ko'lamga ega bo'lishi lozimligiga kelganda, barcha yondoshuvlarning eskicha qoliplarda qolayotganligini ko'ramiz.

Vaholanki, XXI asrda odamlarda tasviriy san'at deganda aynan nimani anglash kerakligi, tasviriy san'atning aynan qanday ma'naviy ozuqalar manbai bo'lib xizmat qilishi lozimligi haqidagi fikrlar tubdan o'zgardi. Hayotda rassomlarning kompyuter grafikasidek kuchli bir ma'naviy raqibi paydo bo'ldi. Deyarli hych qanday badiiy maktab saboqlarini o'tamagan o'rtamiyona kompyuterchi bugungi kunda bundan chorak asr avval durustgina badiiy grafik mahoratga ega bo'lgan rassom yaratgan afishalarni, plakatlarni va har xil aksessuarlarni bir qancha bor yuksak saviyalarda va juda tez bajarib bera oladigan shaxs bo'lib qoldi. «Adobe Fotoshop» elek-tron dasturi tarkibi kiritilgan buyruqlar tizimida bajariladigan yuzlab grafik amallarni juda kuchli grafik bilimlarga ega bo'lgan rassom ham sal o'ylashib bajarsa kerak.

Keltirib o'tilgan ma'lumotlarni tahlil etib ko'rsak, oliy san'at maktablarida tasviriy san'atni o'rgatishda birmuncha zaif holga kelib qolgan joylardan biri, aynan, mazkur fanning ilqor pedagogik va axborot texnologiyalari imkoniyatlarini to'liq his etmagan holda o'qitishda davom etilayotganligidir.

Albatta, bunday global masalaning birgina malakaviy ishda hal etilishi mutlaqo mumkinmas ishlardan hisoblanadi. Shuning uchun biz kompyuterlashgan faol muhitda oliy san'at maktablari talabalari o'rtasida odamlarninggina tasviri ustida ishlash mashqulotlarini tashkil etish metodikasi ustida ilmiy mulohazalar yuritishni maqsadga muvofiq deb hisobladik. g'isqasi, XXI asrga xos keng ko'lamda kompyuterlashgan faol muhitda oliy san'at maktablari talabalari o'rtasida odamlarning tasviri ustida ishlash mashqulotlarini

uyushtirish metodikasiga oid mazkur ishni dolzarb deb aytish uchun asoslar yetarli.

Muammoning o'rganilganligi darajasi. Oliy san'at maktablari talabalari o'rtasida odamlarning tasviri ustida ishlash mashqulotlarini uyushtirish metodikasiga oid holda, ayniqsa, rus tilida yaratilgan o'quv adabiyotlari yetarlicha katta hajm va mazmundorlikka ega (Masalan: Ye. Beda. Osnovy izobrazitelnogo iskusstva. M., 1981). Bunday mazmundagi o'quv adabiyotlarini o'zbek tilida yaratish ishlari taniqli pedagog rassom M.N. Nabiyeu tomonidan o'z shogirdlari bilan birga o'tgan asrning 60 – 70-yillarida boshlangan edi. Bu borada taniqli pedagog olim R. Hasanovning xizmatlari ham o'zining alohida o'rniga ega. Mustaqillikdan keyingi yillarda odamlarning tasviri ustida ishlash mashqulotlarini uyushtirish metodikasi bo'yicha yana bir qancha o'quv adabiyotlari yaratib kelinmoqda. Xususan, JDPI da o'qitiladigan tasviriy san'atga oid fanlarning o'quv dasturlarida B. Tojiyevning «Rangtasvir asoslari» (T., 2000), g'. Abdurahmonovning «Rangtasvir va kompozisiya» (T., 1995), B. Boymetovning «g'alamtasvir asoslari» (T., 1999). S.F.Abdurasulovning «Tasviriy san'at va uni o'qitish metodikasi (T-2011). B.N.Oripovning «Tasviriy san'at va uni o'qitish metodikasi (T-2013)

Malakaviy ishni bajarish natijasida erishilgan ilmiy yangilik.

Tasviriy san'at darslarida mavzu asosida rasm chizishda yangicha axborot vositalariga oid bilimlardan unumli foydalanish asar mazmundorligini va uning badiiy qimmatini sezilarni darajada oshiradi.

Eng asosiy maqsad – zamonaviy tasviriy san'at o'qituvchisi orqali yoshlarimizga qobiliyatli hamda imkoniyatlarini aniqlab, ularni to'qri shakllantirish va yuzaga chiqarish, tasviriy san'at pedagogikasining o'ziga xos murakkabliklarini tushuntirib, uning nozik qirralarini o'quvchilarga o'rgatish.

I.1. Portret ishlashning nazariy asoslari

Portret (*fr. portrait*, eski fransuzchadan *portraire* — «chiziq yoki chegarani aks ettirmoq», eskirgan. *parsuna* — *lot. persona* — «shaxs; kishi») — inson obrazini tasviriy san’atda eng murakkab janr hisoblanadi. **Portret** (*frans. portrait* — tasvir) — 1) tasviriy san’at janri; real hayotda mavjud bo’lgan yakka, ikki yoki bir guruh kishilar, rassom tasavvurida paydo bo’lgan xayoliy qiyofalarning tasviri. Rangtasvir, haykaltaroshlik, grafika, shuningdek, foto san’atining muhim janrlaridan biri. P. asosida aniq shaxsning qiyofasini abadiylashtirish yotadi. P.ning muhim tomoni tasvirning tasvirlanuvchi (model, asli)ga aynan o’xshashligidir. Ijodkor P. orqali tasvirlanuvchi shaxsning ma’naviy dunyosini, ijtimoiy hayotdagi o’rnini, kasbi, jamiyatdagi mavqeini aks ettiradi va uning shu jihatlari orqali davr xususiyati, siyosiy iqtisodiy ahvol haqida ma’lumot bera oladi. Rassomning kasbiy mahorati, P. ishlash uchun tanlagan materiallari esa uning yaratgan asarlariga takrorlanmas o’ziga xoslik baxsh etadi. Tarixan P.ning xilma-xil tur va ko’rinishlari shakllangan: ishlanish usuli, bajaradigan vazifasi, shakli, mazmuniga ko’ra, dastgoh (kartina, byust, grafika varag’i) va monumental (monumental xdykal, freska, mozaika), tan-tanavor parad va intim, xajviy, satirik P. tarzida tasvirlanuvchining faqat bosh qismi, beligacha, butun bo’ybasti bilan old va yon tomonidan ishlanishi mumkin. Shuningdek, turli tarixiy davrlarda nishon, tanga, medallar yuzasiga (medal yasash sanati) ishlangan, gemma (gliptika), medalonlarda miniatyura P. keng tarkalgan. P. janridagi bir asarda ko’pincha bir necha janrlar qo’shilishi mumkin. P.da tasvirlanuvchi sof holda (zaminsiz, ya’ni atrof muhitni aks ettirmasdan), tinch xrlatda yoki biror faoliyati bilan ma’lum muxitda ishlanishi mumkin. Shu tu-fayli shartli ravishda P.ni P. va P. -kartina (janrli P.)ga ajratiladi. P.ning keng tarkalgan turlaridan biri — avtoportret. Tasvirlanayotgan kishilar soniga ko’ra, yakka, qo’shaloq va guruh P.larga bo’linadi.

P. san’ati qadimda paydo bo’lgan. Qad. Misrda P.ning noyob namunalari (hay-kaltaroshlikda — Exnaton, Nefertiti va b. haykallar) yaratiladi.

Yunonistonda shoir, faylasuf va davlat ar-boblarining umumlashma, ideallashtirilgan haykal P.lari ishlandi (haykaltarosh Alopekli Demetriy, Lisipp va b.), ellinizm davrida dramatik obrazlar yaratishga intilish kuchaydi. Antik davr xaykaltaroshlik P.i Qad. Rim san'atida yuksak cho'qqisiga ko'tarildi, aniq shaxsga e'tibor oshdi. P.da shaxsning individual fazilatlarini aniq ko'rsatish, ruhiy kechinmalarini ochish jarayoni sezilarli o'rin egalladi, qaykal va byustlar bilan bir katorda tanga va medallar, gemmalarga P., shuningdek, rangtasvir P. ishlash keng tarqaldi. Dastgoh P.ining rangtasvir namunalari bo'lgan fayyum P.lari (Misr, 1—4-a.lar) ham antik san'at an'analari ta'sirida rivojlandi.

O'rta asrlarda qat'iy liniy krnunlar bilan cheklangan P. cherkov-me'moriy ansamblining ajralmas qismiga aylandi. Ijodkorlar P.da podsho, din axllarining obrazlarini yaratdilar, diniy mazmundagi P.larda aniq shaxslarning fazilatlari, xususiyatlarini ifodaladilar. O'rta asrlar xitoy ustalari asarlarida aniq shaxslar ko'pincha o'ziga xos fazilatlari b-n, yapon rassom va haykaltaroshlarining ayrim P.larida o'tkir psixologik holat aks ettirildi.

Uyg'onish davrida P.ning rangtasvir, haykaltaroshlik va grafika turlari yuksak taraqqiy etdi. Faol, o'z qadr-qimmatini biladigan qo'rqmas, jasur inson qiyofasi bu davrning bosh qahramoniga aylandi. Borliqni ilmiy asosda o'rganish va shu bilimlarni amaliyotda qo'llashga intilishlar P.ning yangi tizimini yuzaga keltirdi. Endilikda tasvirlanuvchi noreal makon va muhitda emas, balki insonga yaqin bo'lgan tabiat qo'ynida aks ettirildi.

Monumental rangtasvir asarlaridagi personajlar orasida rassom o'zining qiyofasini ham ishlay boshladi. Bu jarayon keyingi davr san'atida yanada rivojlantirildi (rassom Jotto, Mazachcho, A. del Kastano, D. Girlandayo, S. Bottichelli, Pyero dela Francheska, J. Bellini; haykaltarosh N. Pizano, Donatello, A. Verrokko; dastgoh haykaltaroshligida Deziderio da Settinyano, Antonio Rossellino; medallarda A. Pizanello).

Yuksak Uyg'onish davri buyuk ijodkorlari Leonardo da Vinchi, Rafael, Jorjone, Titsian, Ya. van Eyk, Rogir van der Veyden, A. Dyurer, Katta Lukas

Kranax, Kichik Xolbeyn va b. P.dagi obrazlar mazmunini chuqurlashtirdilar, 17-a.ga kelib demokratik karashlarning ortib borishi insonga chuqur muhabbat bilan sugʻorilgan, nozik his-tuygʻularni anglash va tasvirlashga qaratilgan toʻlaqonli va harakatga boy P.larni maydonga keltirdi, guruh P. rivojlana boshladi (Rembrandt, Xale va b.). Avtoportret shu izlanishlar mahsulidir, rassom inson ruhida boʻladigan oʻzgarishlarni oʻz qiyofasida, qarash, yuzdagi mimik oʻzgarishlarda ifodalashga harakat qildi. 18-a. P.ida shaxsning ijtimoiy mavqei, jamiyatdagi oʻrni haqqoniy aks eta boshladi (Fransiyada — J. B. S. Sharden, J. A.

IXI –asr portret sanʼati uslublarga boy va rang-barang . Klassitsizm, romantizm, tanqidiy realizm shu davrda ishlangan P.largataʼsir etdi. Inqilobiy ruh bilan sugʻorilgan (J. L. David), koʻtarinki romantik ruhda ishlangan (T. Je-riko, E. Delakrua. O. A. Kiprenskiy, K. P. Bryullov), kinoyaga boy (F. Goyya) asarlar P. sanʼatini va uning rang-barangligini namoyon qiddi. 19-a. oxirgi choragida P.da tasvirlanuvchining ruhiy holatlarini tabiat bilan bogʻlay boshladilar. P.da ham impressionistlar (E. Mane, O. Renuar, O. Roden va b.), postimpressionistlar (P. Sezann, Van Gog) tasvirlanuvchining oʻzgarmas shakli orqali uning toʻlaqonli obra-zini yaratishga, shakllar harakatida dramatik holatlarini koʻrsatishga intildilar. 20-a. P. sanʼati murakkab va ziddiyatlidir. Bir tomonda realistlik P. oʻz imkoniyatlarini yanada chukurlashtirib, inson feʼlidagi butun nozik oʻzgarishlarni toʻliq ochishga, uning falsafiy-dunyoviy oʻy-xayollari, tasavvur va taxminlarini aks ettirishga, uning plastik tomonlarini kuchaytirishga intilsa (Germaniyada — K. Kol-vits, E. Barlax; Fransiyada — Sh. Des-po, GG. Pikasso, A. Matiss; Italiyada Modilyani, R. Guttuzo; Meksikada — D. Rivera, D. Sikeyros; AQShda — E. Uayet; Yaponiyada — Seyson Maeda; Rossiyada I. D. Shadr, M. V. Nesterov. P.D. Korin va b.), ikkinchi tomonda shu davrda keng yoyila boshlagan modernizm uslubi P.ga oʻz taʼsirini oʻtkazdi. Bu yoʻnalish tarafdorlari shu borada tajriba ishlarini olib borib shakl, chiziq, rang , faktura imkoniyatlaridan foydalangan holda obraz yaratishga harakat qildidar.

Sharq (O'rta Osiyo, Afg'oniston, Eron, Hindiston va b.) miniatyura san'atida P.ning nodir namunalari yaratilgan (Rizo Abbosiy va b.). Jumladan, o'zbek P. san'ati ham boy tarixga ega. Bu san'at namunalari qad. va o'rta asrlar san'atida uchraydi (Yunon-Baq-triya, Xorazm, Kushan podsholarining haykal va tanga yuzalariga ishlangan bo'rtma tasvirlari), Amir Temur va te-muriylar, Shayboniylar hamda Boburiylar davri san'ati (Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahhib, Muhammad Murod Samarqandiy va b.)dagi mini-atyuralarda ma'lum darajada taraqqiy etgan. Nafis (mo'j'az rasm) miniatyura taraqqiyoti davomida bir asar ustida bir necha san'atkorlar ijodiy hamkorlik qilgan, kishilar qiyofasi, yuzini tas-virlovchi musavvir nomiga chehrakushoy (yuzni ochuvchi) yoki chexra so'zi qo'shilgan. Ayniqsa, boburiylardan Akbar va Jahongir davrida ayrim shaxslar tas-viri bilan birga guruh (ko'plab a'yonlar ishtirokidagi) P. yaratish taraqqiy etgan. Ushbu P.lardan keyinchalik yevropalik rassomlar (Rembrandt, J. Reynolds va b.) ma'lum darajada o'rgangan, ilhomlangan. 20-a.ning 30—50-y.laridan zamonaviy rangtasvirdagi P. rivojlandi. Shu davrda P.ning hamma ko'rinishlari (P., avtoportret, guruh P., P. -kartina, tarixiy P. va h.k.)da asarlar yaratildi. Bahrom h&isamhhy, L. Nasridsinov, Sh. Hasanova, A. Ab-dullayev, O'. Tansiqboyev, M. Nabiyeu va b. P.ning dastlabki namunalarini yaratdilar, 50—60-y.lardan P. ning diqqatga sazovor namunalari yaratildi: "Uzbek portreta" (O'. Tansiqboyev, 1927), "Alisher Navoiy" (V. Kaydalov, 1940, 1947), "Abu Rayhon Beruniy" (M. Nabiyeu, 1950, 1972), "M. Turg'unboyeva" (Ch. Ahmarov, 1951), "Yunus Raja-biy" (N. Qo'ziboyev, 1954), "Keksa kol-xozchi portreti" (R. Ahmedov, 1956), "Hamza" (M. Saidov, 1968) va b. Bugungi kunda uzbek P. chiligi jahon san'ati rivoji fonida o'z mavqei va o'rniga ega. B. Jalolov, A. Ikromjonov, S. Raxmetov va b.ning asarlarida zamon ruhi Sharq va G'arb san'ati an'analari sil-silasida o'z aksini topgan.

2)Badiiy adabiyot — personaj tashqi qiyofasining tavsifi, tasviri; badiiy obraz yaratish vositalaridan biri. P. harakteri asar janriga hamda yozuvchining ijodiy metodi va individual uslubi xususiyatlariga boglik bo'ladi. Odatda, P.

personaj xa-rakterining yozuvchi eng muhim deb hisoblagan jihatlarini ochib beradi. P. adabiyotda qadimdan mavjud. Tasvir vositasi sifatida o'zgarib takomillashgan. Xalq og'zaki ijodida inson individu-achlashgan shaxs sifatida tasvirlanmaganligi uchun uning P. i ham ko'pincha mavhum, umumiy harakterga ega. Folklorda P. mifologik, fantastik yoki an'anaviy tarzda yaratiladi. Shuning uchun aniq ijtimoiy, tarixiy, milliy va individual belgilardan mahrum bo'ladi. Mac, "Alpomish" dostonida devlar P.i mubolag'a bilan berilgan: To'qson qarich edi uning hassasi, Sarhovuzdan katta edi kosasi.

Qad. g'arb va sharq adabiyotlarida ham P. ko'pincha mavhum, an'anaviy harakterda bo'lgan. Mac, g'azallarda yorning tashqi qiyofasi oy, quyosh, yulduz, tun va kun kabi narsalarga nisbatda kursatilgan. Realist yozuvchilar tashqi qiyofani batafsil tavsiflaydilar, unda davr va hayot tarzi bilan bog'liq holda ro'y bergan o'zgarishlarni aynan aks etti-radilar (mas, Abdulla Qodiriy, Oy-bek). 19-a. da P.ning ichki yoki psixologik (ruhiy) P. deb atalgan turi tarqalib, unda personajning harakteri — belgilari va ruhiy kechinmalari majmui ochib beriladi (Abdulla Qah-xrr, Odil Yoqubov). Adabiy P. — atoqli shaxs, ya'ni yozuvchi, rassom, jamo-at arbobining hayoti va ijodi haqidagi ocherk alohida janr hisoblanadi Ne'mat Abdullayev, Abdumajid Madraimov. ^[1]

Ma'lumki har bir davrning usta rassomlari bo'lgan. Ular portret asarlarida zamondoshlarning go'zal qiyofasini obrazlarini yaratib, keyingi avlodlarga meros qilib qoldirgan. Uyg'onish davrining buyuk nomoyondasi **Lenardo da Vinchining** «Avtoportret», «Jakonda» asari, Velaskesning «Papa Inokentiy X» portreti, shular jumlasidandir.

Gollandiyalik rassom **Rembrandt** kabi ko'pgina Yevropa rassomlari ham ajoyib portretlarni yaratib nom qoldirdi. XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod qilgan buyuk rus rassomlari **O. Kiprenskiy, V. Tropinin, A. Venetsianovlar** rus portret san'atining asoschilari bo'ladilar. Ular XVIII asr portretchilik an'anasini davom ettirib, insonni tasvirlashga yana ham zo'r e'tibor

bilan qaradilar, portretlar psixologiyasiga katta ahamiyat berdilar, rassomchilik mahoratini oshirdilar.

O.A. Kiprenskiy portret san'atining muvaffaqiyati shundaki, rassom o'z zamondoshlarini portretlarida dastavval insonning go'zal ma'naviy dunyosini, qadr-qiymatini, uning orzu-o'ylarini, kechinmalarini tasvirladi. U qator asarlarni, shu jumladan ijodning cho'qqisi bo'lgan [[A.S. Pushkin (1827) portretini yaratdi. Taniqli shoir siymosi bu portretda har jihatdan juda mukammal ochib berilgan. Asarda shoirning tashqi qiyofasi bilan birga, undagi ruxiy ko'tarinkilik, bitmas-tuganmas ijodiy ilhom sohibi ekanligi juda moxirona tasvirlangan.

Uning zamondoshlaridan biri V. Tropinin bizlarga asosan «Pushkin», «Gitarachi», «Bagration» portretlari muallifi sifatida tanilgan. Uning 1823 yilda yaratgan «To'r to'quvchi qiz» portreti istarasi issiq, yoqimli shahlo ko'z qiz qiyofasini aks ettirdi. Ularning izdoshlaridan biri A. Venetsianovdir. U birinchi bo'lib san'atga dexqon obrazlarini olib kirdi va birinchi bo'lib tabiatning poetik obrazini yaratdi.

20 yillarda yaratgan «Yoz», «Ekinzorda» asarida — tabiat va inson obrazini, dexqonlarni mehnat jarayonini ifodalab uyg'unlashtirib bergan. U «Zaxarka» portretida mehnatkash bolani ichki dunyosini ochib bergan. XIX asrda realistik portret sohasida Kramskoy, Repin, N.Vasnetsov, V.Serov kabi ulug' rus rassomlar ijod qildilar. N.Kramskoyning N.Nekrasov, P.Tretyakov, L.Tolstoy, I.Repinning V.Stasov, M.Musogorskiy portretlari bunga yorqin misol bo'la oladi.

XX asrning ikkinchi yarmida o'zbek portret san'ati yuksalib rivojlandi. Portret sohasini Lutfulla Abdullayev, Abdulxak Abdullayev, Raxim Axmedov, Malik Nabiyevlar samarali ijod qilib kelmoqdalar. Lutfulla Abdullayevning «Mulla to'ychi Toshmuxamedov», «Y.Axunboboyev» portretlari realistik an'analarda mohirona tasvirlangan. **Abdulxak Abdullayev** birinchi o'zbek portretchi rassomlardan biri bo'lib, portret sohasida salmoqli ijod qiladi. U o'z zamondoshlari, ziyolilarni, olimlarni adabiyot va san'at namoyondalarini portret galleriyasini yaratib katta muvaffaqiyatlarga erishdi.

«Abror Xidoyatov Otello rovida», yozuvchi «Oybek» portreti muallifining shox asarlaridan bo'lib, Otelloni o'ychan boqishi, gavda harakati portretga romantik ko'tarinkilik ruxini baxsh etgan. Unda yuz ifodasi psixologik xolati moxirona tasvirlangan. Oybek portretida shoir siymosi kompozitsiya jihatidan juda chuqur va mukammal ochib berilgan. Rassom bu asarda inson qiyofasini abadiylashtiribgina qolmay, balki hamma yuksak insoniy fazilatlar egasi, otash qalb xayajon va tashvishga to'la buyuk yozuvchining jonli portretini yaratdi.

Rahim Axmedov portret janrida hayotga chuqurroq yondoshdi. Inson ichki kechinmalarini, xis-tuyg'ularini, orzularini, insonning go'zallik qalbini o'z asarida ochib beradi. Uning «Ona o'ylari», «Surxandaryolik ayol», «Dehqon portreti» yorqin misol bo'la oladi. Malik Nabiyeu asosan portret janrida zamondoshlari bilan bir qatorda tarixiy allomalar obrazini xam yaratish ustida ko'p mehnat qiladi. U 1952-yili «Beruniy» obrazini yaratdi. 1993-yili buyuk sarkarda «Amir Temur portreti»ni yaratdi. Portret kompozitsiyasini yaratishda rassomlarning o'ziga xos uslubi mavjud, u adabiy qo'lyozma, etnografik xujjatlardan unumli foydalanadi.

Portret mazmuniga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: kalla portreti, ko'krak qiyofali portret (byust), yarim gavda portret, butun gavda qiyofasi portreti, portret kartina, guruxli portret, miniatyura portreti va hokazo.

Portret kompozitsiyasining tuzilishida insonning tashqi va ichki qiyofasi, uning ruxiyati, shuningdek ko'li, o'tirish holati, liboslari, interъyerdagi predmetlar asosiy vosita sifatida muxim rolъ o'ynaydi. Har bir rassom portret yaratishda o'z tajribasi, usuliga tayanadi. Bunga har xil kutilmagan holatda, rang va texnikada bajarilgan portretlar dalil bo'la oladi. Baxodir Jalolovni kinorejissyor «Kamil Yormatov» portreti shu fikrimizni tasdiqlaydi.

Shuning uchun portret yaratishda yoshlar ulug' portret ustalari tajribasini o'rganib. Ularda unumli foydalanishlari lozim. Portretchi rassom avval tasvirlanuvchi bilan chuqurroq tanishib, bir muncha davrda uni kuzatib, suxbatlashib, uni asosiy harakteri, xususiyatlarini, ichki va tashqi dunyosini

yaxshi o'rganishi kerak, M. Nesterovning shogirdi P. Korin doim bu amallarga sodiq qolib A.Tolstoy, N.Kachalov, M.Nesterov, N.Sarbyan portretlarni shu tarzda yaratdi.

I.2. Uch avlod mavzuli portretini ishlash haqida umumiy tushuncha.

Tasviriy san'atda inson bilan bog'liq mavzu asosiy o'rinni egallaydi. Tabiatning eng murakkab va shu bilan bir qatorda eng go'zal maxsuli bo'lgan inson gavdasi ayniqsa, uning portretini tasvirlashga rassomlar qadim-qadimdan izlanib kelganlar. Mamlakatimiz xududidan topilgan eramizdan avvalgi taxminan ikki minginchi yillarga mansub xarbiy kishi, ayollarning xaykal portetlari fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi. Inson portretini tasvirlash eng murakkab jarayon bo'lishiga qaramasdan qadimgi odamlar uning go'zalligini namoyon etishga xarakat qilganlar. Ularda portret xarakterini tasvirlash uchun malaka yetarli bo'lmasada, peshona, ko'z, lab, burun shakllarini o'xshatib ishlashga xarakat qilganlar.

Hozirgacha barcha badiiy oliygoxlarda bo'lgani kabi, pedagogika instituti va universitetlarida rassom o'qituvchilarini tayyorlashda inson portretini tasvirlashga aloxida o'rin berilgan.

Zamonaviy pedagog – rassom portret ishlash bo'yicha professional malakalarga ega bo'lishi bilan bir qatorda, inson psixologiyasini o'qiy oladigan, xamda uning yuz tuzilishini tasvirlash orqali ichki dunyosini ko'rsata olishi zarur. Buning uchun esa u ko'plab mashqlar bajarishi, bosh chanog'i tuzilishi va plastik anatomiyasini o'rgangan bo'lishi zarur.

Inson boshining murakkab shakllarini to'g'ri tasvirley olish narsaning o'ziga qarab xaqqoniy rasm chizish mashqlariga asoslangan. Bu esa antik davrga mansub gipsdan yasalgan Dovud bosh bo'laklarini (ko'z, burun, lab, quloq) o'ziga qarab tasvirlash orqali boshning gipsdan yasalgan kesik shakli namunasini chizish, undan keyin esa, Antik davr gips bosh namunalari; Apollon, Venera,

Diadumen, Gomer kabi bosh xaykallarini o'ziga qarab tasvirlash mashqlari vositasida amalga oshiriladi.

Talabalar 1 kursning 11 semestrida bosh bo'laklarini so'ngra esa kesik bosh namunasi, anatomik Ekorshe namunasini tasvirlaydilar. So'ngra Antik bosh xaykallarini chizadilar. Shundan keyin esa, (2 kurs) inson potretini o'ziga qarab tasvirlash mashqlari boshlanadi.

Mazkur o'quv qo'llanmaning asosiy maqsadi, bakalavrlar tayyorlash bo'yicha tuzilgan o'quv dasturlaridan joy olgan vazifalarni bajarish metodikasini ishlab chiqish xamda talabalarga portret ishlash malakalarini shakllantirishga qaratilgan. Pedagogikainstitut va universitetlari badiiy-grafika fakultetlari uchun mo'ljallangan mazkur o'quv qo'llanmadan tasviriy san'at bilan shug'ullanuvchi barcha mutaxassislar foydalanishlari mumkin. qo'llanmada mashxur usta rassomlar xamda o'quvchi-talabalarning ishlaridan namunalar keltirilgan.

Odam boshining tuzilishi o'ta murakkab va ko'pqirralidir. Har bir odam boshining kalla suyagi tuzilishi va tashqi ko'rinishi, plastik tasviri o'zining betakror xususiyatlariga ega. Shu bilan birga boshning umumiy shakli, uning konstruktiv – anatomik asosi bir xilda bo'lgan tuzilish konuniyatiga asoslanadi. inson boshini tugri tasvirlash uchun rasm chizuvchi uning shakli, kala suyagining kismalari va ular urtasidagi uzaro bogliklikni xamda tasvirlash jarayonida olingan bilimlarni kullay bilishi kerak. Ushbu ko'nikmalarni o'zlashtirishi uchun u juda ko'plab mashq kilishi zarur. Talabalar ta'lim jarayonida dasturda ko'zda tutilgan quyidagi vazifalarni bajaradilar;

1. Boshning gipsli bo'laklari va gipsli modeli.
2. Tirik bosh, boshning yelka kamari bilan rasmini bajarish.

Bunda ular tasvir tuzilishining ayrim qirralarini qayta-qayta takrorlaydilar. Vaxolanki, xar bir o'quv topshirig'ida talaba katta bilim va malakalarni o'zlashtirib olishi kerakki, buni birgina vazifani bajarish jarayonida amalga oshirib bo'lmaydi. Boshning umumiy shaklini aniqlash, chiziqli-konstruktiv tuzilma xosil qilish va xokazo tamoyillarni o'zlashtirish uchun maxsus mashqlar kerak. Talabalar odatda bunga rioya qilmaydilar, ular uchun bu mashqning xojati

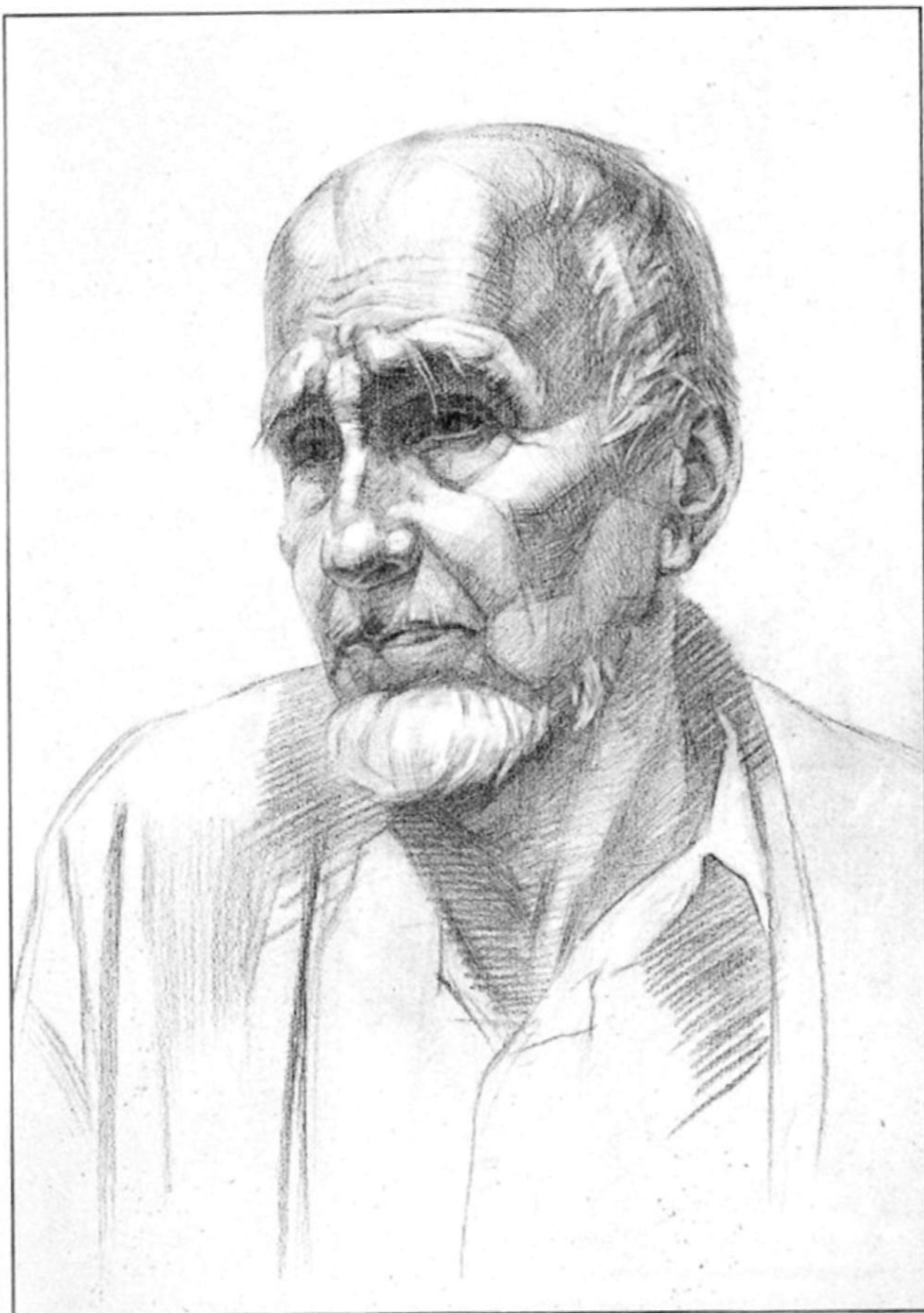
yo'qdek ko'rinadi. Go'yoki ularga maxsus mashqlar yordami kerak emasdek tuyuladi va mazkur mashqlar bosqichli rasmlar chizish paytida xam amalga oshiraveriladi degan tushuncha paydo bo'lishi mumkin. Lekin rasm chizish paytida talaba uni o'zlashtirib olamaydi. Natijada ishni o'z xolicha davom ettiraveradi va oldinga intilmay, ko'nikmadan foydalanaveradi.

Bosh shakl tuzilishi qonuniyatlari va uni tasvirlash qoidalarini o'rganishda talaba eng avvalo, tasvirlashning dastlabki bosqichida kechadigan taxlil usuli va boshning umumiy shaklini tasvirlashni o'zlashtirib olishi zarur. Garchi akademik rasm chizishda ishning xar bir bosqichi qisqa vaqt davom etsa xam talaba uning mazmunini tushunib maxsus mashqlar yordamida amalda uning xar bir bosqichini puxta o'zlashtirib olishi kerak. quyida bosh shakli tuzilishini taxlil qilish va tasvirlash usulining mohiyatini batafsilroq ko'rib chiqamiz. Har bir buyumni to'la idrok etishda yorug'lik asos bo'lganidek, bosh shaklini idrok qilishda xam rassomga yorug'lik yordam beradi. Nur bosh usti bo'ylab yoyilib, rassomga uning plastikasini ko'rish imkonini beradi. Dastlab inson bosh shaklini juda tez umumlashgan xolda idrok etadi; kalla go'yo shardek, bo'yin silindrik, burun prizmadek, ko'z sharsimon qobiqdek, ko'rinadi. Faqatgina diqqat bilan qaragandagina rassom boshning xam yaxlit, xam uning qismlari plastik tavsifining nozik tomonlarini ilg'ay boshlaydi.

Psixologik nuqtay nazardan qaraganda, inson dastlab predmetning umumiy shaklini, shundan keyingina uning bo'laklarini idrok eta boshlaydi. Ilmiy tadqiqot natijalari ko'rib idrok etish jarayonining beshta asosiy bosqichini (fazasini) ajratib ko'rsatishga asos bo'ladi;

1. Predmetning fazodagi xolati bilan uning umumiy nisbatlarini taxminiy baxolash o'rtasidagi farqni ajratish:
2. Shaklning rakursda turishi:
3. Perspektiv tomonlarining o'zgarishini farqlash:
4. Shaklni uning detallari farqlanmay berilganda bir xil umumiy tarzda idrok etish:
5. Shaklni uning detallari bilan to'liqxolda bir xilda aks etish.

Ko'rish idroki qonuniyatlariga rioya qilgan xolda rasm chizuvchi birinchi navbatda, boshning umumiy ko'rinishini tasvirlab, uning shakli-shamoyili xususiyatlarini ko'rsatishi zarur.

Uyg'onish davridayoq rassomlar ushbu zaruriyatni ko'rsatib o'tganlar. Masalan, Alberti o'zining «Rangtasvir to'g'risida uch kitob» asarida shunday yozadi. *«Biz biror narsaga qarar ekanmiz, u fazoda ma'lum joyni egallab turganini ko'ramiz. Keyinchalik, ushbu jismga chuqurroqqarab, uning barcha ko'p sonli bo'laklarini uyg'unlashib ketganligini seza boshlaymiz».*

Har qanday predmetning shakli (bu o'rinda odam boshi xam) ko'p sonli yuzalardan iborat 1-rasm. Rasm chizuvchining vazifasi bu yuzalar ma'lum shaklni xosil qilgan xolda o'zaro qanday uyg'unlashib ketganligini to'g'ri tushunishdan iboratdir. Lekin bu shaklni qog'ozda to'g'ri tasvirlash uchun talaba katta, uch o'lchamli jismning real ko'rinishini ilg'ab olishi, ya'ni o'z idrokini fazodagi ko'rinishi bilan qog'oz sirtidagi ko'rinishiga moslay ola bilishi kerak. Bosh shaklini tasvirlashchizuvchidan perspektiva nazariyasi borasidagi bilimlar, tasvir qurish jarayonida esa ularning qoidalaridan foydalana bilishni talab etadi.

Ko'p yillik amaliyot natijalari shuni ko'rsatadiki, oddiy geometrik jismning perspektiv tasvirini qurish unchalik qiyin ish emas, lekin odam boshi kabi murakkab shaklning perspektiv tasairini bajarish anchagina murakkab ish. Shuning uchun ta'limning pedagogik prinsipi – oddiydan murakkablikka, umumiylikdan xususiylikka prinsipidan kelib chiqib uyg'onish davri rassomlari boshni tasvirlashga o'rgatishda eng oddiy geometrik shakllarni qo'llashdan kelib chiqqanlar, ya'ni xam yaxlit bosh, xam uning xar bir qismini geometrik asosda ko'rishga va tasavvur qilishga o'rgatganlar. Rasm chizivchi ana shu prinsipga amal qilib, boshni xaykal kabi yo'nib uning umumlashgan shaklini tasavvur qilishi kerak. Bu A.Dyurer rasmida ko'rgazma tarzida berilgan. Odam boshi shaklini tasvirlashni taxlil etish va qurishning bunday usuli bilan ko'p rassomlar foydalanganlar. Golbeyn , Shon chizgan rasmlari bunga misol bo'la oladi. Amaliyot shuni isbot etdiki, kesib ishlash usuli tasvir qurishning prespektiv qurilish qoidasini o'zlashtirib olishni ancha yengillashtiradi. Uyg'onish davridan keyin, xatto xozirgi kungacha bu uslubdan rassom pedagoglar foydalanib kelmoqdalar.

Binobarin, yetuk rassom-pedagog D.Kardovskiy rasm chizish prinsiplari va o'qitish uslublari xaqida gapirib shunday degan edi; *«Xo'sh, shaklning o'zi nima? – Bu geometrik jismlar jumladan; kub, shar, silindr va xokazolardir. Ular u yoki bu xarakterga ega bo'lgan jismlardir. Tirik naturalarning shakllari albatta to'g'ri geometrik shakl bo'la olmaydi, lekin aslida ular xam ushbu geometrik shakllarga yaqin turadi»*.

XYII – XIX asr rassom-pedagoglari xam murakkab shaklni tasvirlashda eng sodda geometrik shakllardan kelib chiqqanlar (Karrachi, Preysler, Losenko, Shebuyev, Sapojnikov, Dyupyui, Chistyakoya, Ashbe va ko'pchilik boshqalar). Masalan, yugoslav rassom pedagogi Anton Ashbe bosh rasmini chizishga o'rgatish tizimi uchun «shar prinsipi» va tus bilan modellashtirishni asos qilib olgan. Rassom va pedagog D.Kardovskiy tasvirlashning dastlabki bosqichida «kesib» chizish usulidan foydalanishdir, deb xisoblashgan. Shuni takidlash zarurki, turli maktablarning va yo'nalishlarning deyarli barcha rassomlari bitta xulosaga kelganlar; bosh tuzilishini tasvirlashda umumiy xajm ko'rinishini bo'rttirgan xolda katta boshlash, shundan ke yingina bo'laklarga o'tish kerak.

Bosh tuzilishining umumiy shakli nima o'zi? Bu o'z ko'rinishi jixatidan tuxum shaklini eslatuachi uch o'lchamli xajmli jismdir. Bosh rasmini chizishga o'rgatishda xamma o'qituvchilar talabalar diqqat e'tiborlarini shakl qurilishining ana shu xususiyatiga qaratganlar. Bu narsani biz Preysler, Losenko, Sapojnikov, Kardovskiy va boshqalarning o'quv qurollarida xam ko'rishimiz mumkin. Rassom-pedagoglar odam boshi rasmini tasvirlashni o'rgatar ekanlar, xar doim uning tuxumsimon shaklining taxlilidan boshlaganlar. A.Solovyev, G.Smironov, Ye.Alekseyeva bosh rasmini chizishni tuxumsimon massa tusini tasvirlashdan boshlashni tavsiya etganlar. . Bu o'rinda boshlovchi rassomga boshning qismlardan emas, balki umumiylikdan, dastlab uning umumiy shaklini, shundan so'ng esa asta-sekin bo'laklarini tasvirlashni o'zlashtirib olishni tavsiya etganlar.

«**Kesib ishlash**» usuli qog'oz yuzasidan bosh shaklining xam umumiy xam tarkibiy qismlarini to'g'ri tasvirlashga yordam beradi. Bu usul talabalarning diqqat e'tiborini tashqi bo'laklarga (qoshlar, kipriklar va x.k.) emas, balki katta

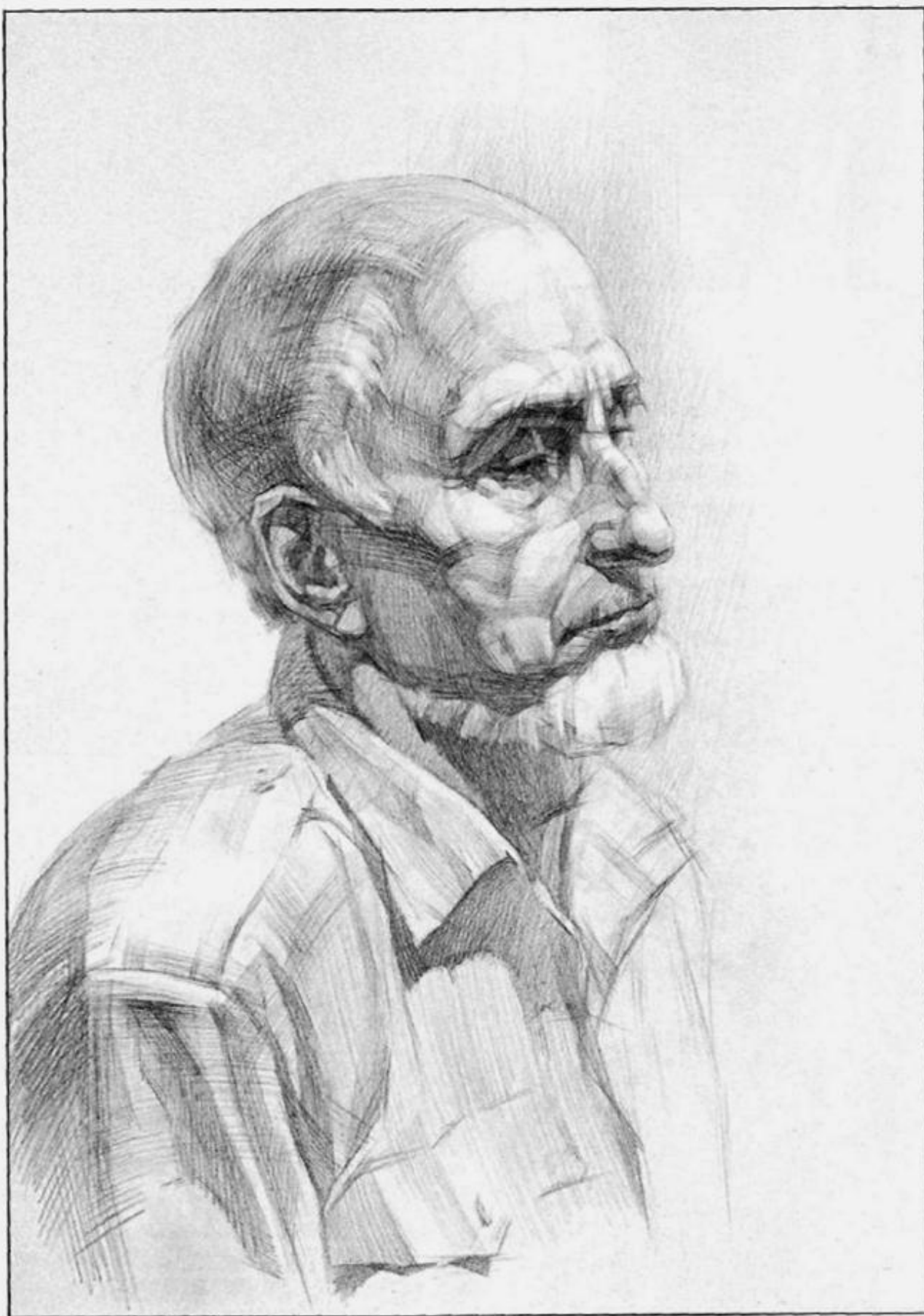
shaklning asosiy mazmuniga qaratish imkonini beradi. Buni tushunib olish qiyin emasdek tuyulsada, lekin uni rasmda ko'rsata olish ancha murakkab ishdir. Bu masalani ancha yengillashtirish uchun o'tgan asrdagi fransuz rassomlari aka-uka Dyupyular bosh rasmini chizishga o'rgatishga shu usuldan foydalanganlar .

Bosh shaklini taxlil qilar ekanmiz, umumiy ko'rinishda uning kalla suyagi bilan yo'g'rilgan tuzilishning ma'lum qonuniyatlariga ega ekanligini ko'ramiz.

Mashxur xaykaltarosh A.Golubkina shunday yozgan edi: «masalan, yuz tuzilishini qismlarga ajratib tashlang, siz ularning xammasi 14 ta asosiy bo'laklardan iboratligini ko'ramiz: 1-peshona bugrilari Bilan o'rta peshona, peshona bugrilaridan chakka qism suyagigacha 2-ta reja, 2-ta chakkadan daxandan pastki qism jag' chetigacha, 2-tasi ko'z kosachalarigacha, 2-tasi ko'z kosalaridan burun va og'iz burchaklarigacha 2-tasi og'izdan jag' suyagi va chaynash muskuligacha va burundan daxon ostigacha. Hamma insonlarning yuzlari xam xar doim anna shu 14 ta rejadan iborat bo'ladi: faqat reja shakllarigina o'zgaradi xolos». A.Golubkina boshning sxematik rasmini tavsiya etar ekan, umumiy shaklni to'g'ri tasvirlashga yordam beradigan asosiy yuza va chegaralarning taqsimlanishiga e'tiborni qaratish lozimligi xaqida gapiradi.

Professor M.Kurilko bosh shakl tuzilishi sxemasini taxlil qila borib, bunda bosh qismi yuzalarining o'sha 14 ta yuzasiga asoslangan va detallarni bo'laklarga shakl berishda (burun, ko'zlar, lab, daxon) aniqliklar kiritgan xamda bosh va bo'yin shakllari o'rtasidagi bog'lanishni ko'rgazma tarzida ko'rsatib bergan.

Keksa kishining yon tomondan turgan portreti.

Tasvirda bosh shaklining umumiy xarakterini bo'rttirish va kenglikda aloxida yuzalar yo'nalishiga aniqlik kiritish borish, to'g'ri shakllashni kuzatish kerak. Rasmda shaklni ko'rsatishdan eng asosiy maqsad shundan iboratki, unda bosh shaklini yaxlit, eng xarakterli joylarini aloxida bo'rttirib ko'rsatishdir. Katta shaklni ifodalash usuli bo'yicha ishlash rassomni shakl tuzilishi ikir-chikirlaridan voz kechib, faqat xajmning kata bo'laklariga e'tiborni qaratish, yaxlitlik, umumiylikni ko'ra bilishga intilishga majbur etadi. Yaxlitlikni ko'ra bilishga o'rgatish uchun bu yaxlitlik qanday elementlardan tashkil topganligi, bu bo'lak va qismlar o'zaro qanday uyg'unlashishini bilish kerak. Bosh shaklini to'g'ri tasvirlash talabidan naturani ko'rib chiqish va tasvirlashda metodik bosqichlarda ishlashni talab etadi. Tasvirda kata shaklni taxlil qilish va ifodalash usulini egallash, chizuvchiga tasvir tuzishning natijalarini oldindan ko'ra bilish, ya'ni uning chizayotgan rasmi oxir oqibatda qanday ko'rinish kasb etishini oldindan tasavvur etish tajribasini beradi.

Bunday o'quv mashqlari asosida taxliliy usul yotishi kerak. Rassom bosh shaklini tasvirlar ekan, xajm aloxida yuzalardan qanday tashkil topa borishini, shaklning konstruktiv asosi qanday shakllanayotganini ko'ra bilishi kerak. Rassom shaklni go'yo tomosha qilayotgandek, qalam tutgan qo'l xarakati esa, rasmdagi ana shu ayda-chuydalarsiz umumlashgan shaklni plastik ifodaga bo'ysundirishi kerak. Bosh shaklining xajmini tasvirlashda shu narsani nazarda tutish kerakki, boshning ikkita asosiy qismi mavjud. Bular: kalla suyagining sharsimon shakli va taqasimon jag' suyagi shaklidir. Ko'pchilik rasm chizuvchilar soqolli erkak kishining boshini tasvirlashda bu xususiyatni chetda tushirib qoldiradilar (masalan, Gomer, Zevs, Gerakl va boshqalarni chizishda). Bu o'rinda daxon, ya'ni jag'ning pastki qismi orqa kalla suyagidan uzoqlashib qolgandek, xudi xavoda muallaq turgandek, kalla suyagi qobig'idan chiqib qolgandek tuyuladi. Rassom kalla suyagining umumiy tuzilishini xisobga olib

jag'ning ostki qismini kala suyagining asosiy so'ngaklari Bilan to'g'ri tutashirishi lozim.

Bosh shaklini va uning tarkibiy qismlarini taxlil etishda davom etib, kata shaklni bo'rtirib chiqarish Bilan bog'liq yana bir qator qonuniyatlarni ta'kidlab o'tish zarur. Masalan, burun shakli asosida prizma yotadi. Burun shakli tuzilishining bu qonuniyatini bilgan rassom uchun uni qog'oz yuzasida tasvirlash endi unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. Rasmda burun shaklining perspektiv ko'rinishini berish ancha murakkab ish. Prizmaning perspektiv ko'rinishini qurish xatto endigina boshlovchi rassomga xam unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. Bundan tashqari, shakl va uni yuzada ifodalashning bunday taxlil qilish usulidan foydalanish rassomga shaklni tus jixatdan xam xal etishga yordam beradi. qog'oz sirtidan to'rt yuza Bilan chegaralangan burun prizmasini belgilab olgan rassom darhol tus alomatlari – nur, soya, yarim soyalarni ajratib oladi va shundan so'ng burunni o'ziga qarab xarakterini aniqlaydi va shaklni mayda, bo'laklarini modellashga kirishadi. Ko'z shakli shar shakli Bilan bir xildir va maxsus adabiyotlarda «ko'z soqqasi» deb yuritilishi bejiz emas. Lekin bosh rasmini chizishda shuni xisobga olish kerakki, ko'z soqqasi (o'zbek shevalarida «ko'z kosasi» xam deb yuritiladi) ko'z kosasining uchdan bir qismigina tashqarida ko'rinadi. Bundan tashqari, ko'z soqqasi va ko'z kosasiga o'tishdan qovoqlar mo''tadilasha boshlaydi va shaklga ishlov berish bosiqroq bo'lishi kerak. Ko'pincha talabalar ko'zning sharsimon shaklini ifodalay turib «pingpon koptokchasini» chizib qo'yadilar va bu inson boshining real ko'rinish shakliga putur yetkazadi.

Shuni aloxida ta'kidlash joizki, boshni tasvirlashning dastlabki bosqichida «*kesib ishlash*» usulidan foydalanganda bo'rttirib yuborish va «*kubizm*» yaratishga berilib ketish karak emas. Bunday xolatni ba'zi rasm chizuvchilarda kuzatish mumkin. Bosqichli vazifa ishlashda shakl tuzishning yo'nib ishlash bosqichi unchalik axamiyatli o'rinni egallamaydi, faqat rassomga yordam beradi xolos.

«Kesib ishlash» usulidan foydalanib tasvirlashda rasm chizuvchida eng asosiy narsani ko'ra bilish, ko'ringan narsani mantiqan idrok etishva mazkur plastik obrazini ochiq tasavvur etish malakasini orttiradi. Agar rassom bosh shakli xususiyatlarini idrok eta olmasa va tasavvur qilmasa, faqat o'z tuyg'ulari Bilan cheklanib qolsa, u xolda u naturadan passiv tarzda nuxsa ko'chirishga, tashqi qurinishni shundayligicha o'xshatib qo'ya qolishga majbur bo'ladi. Rassom obrazli tasavvur Bilan ishlamas ekan, umumlashtirishga yaqinlasha olmaydi, yoki idrok etish nuqtai nazaridan qarayodigan bo'lsak, bunday tasavvur borliqdan tushirib olingan surat, go'yoki naturaning umumlashgan obrazidir. Psixolog B.Lomov tasavvur qilish jarayonini tushuntira borib u yoki bu obyektни tasavvur etish uni ko'p martalab idrok etish jarayonida shakllanadi deb ta'kidlaydi. ***«Idrok etishdan tasavvur qilishga o'tishdan obraz tuzilmasi o'zgaradi. Obyektning bir alomati xudi bo'rttirib ko'rsatiladigandek, kuchaytirilayotgandek, boshqalari esa qorong'uda, e'tibordan qolib ketayotgandek va zaiflashayotgandek tuyuladi. Boshqacha aytganda obraz sxematizmi sodir bo'ladi»*** - deb yozadi. Shunday qilib, rasm chizish san'atini egallashda «Kesib ishlash» usulining samaradorligi va maqsadga muvofiqligi faqat badiiy amaliyotida emas, balki psixologiya – pedagogika fanlari ma'lumotlari Bilan xam o'z isbotini topgan.

«Kesib ishlash» usuli rassomga tasvir qurishning uslubiy bosqichlarini o'rgatibgina qolmay, balki realistik san'at tilini egallashga xam yordam beradi. Talaba yuzaning kenglikdagi yo'nalishini aniqlaganda va uni rasmda to'g'ri Bera olishga intilganda u obyekt obrazini grafika vositalari Bilan berishga o'rganadi, binobarin rasm tiliga ega bo'ladi.

Lekin rasmda taxlil va ifodalash usulini o'rganish talaba uchun ko'pincha qiyinchilik tug'diradi. U «Kata shakl» tuzilishining umumiy ko'rinishini tasvirlar ekan, odatda boshning chiziqli tashqi ko'rinishi Bilan cheklanib qolib, na bosh shaklning xarakter iva na uning xajmini o'rganmay turib bir yo'la bo'laklarini tasvirlashga o'tib ketadi. Shundan u shakl asosini yuzaga chiqarmay turib, detallarni burun, ko'z, lablar shakli tuzilishlarini ko'chirib chiza boshlaydi.

Shuning uchun xam yuqorida aytib o'tganimizdek «kesib ishlash» usuli Bilan kata shakl ifodasini berishning uslubini o'zlashtirib olish uchun maxsus mashqlar qilish zarur bo'ladi.

Dastlab bunday mashqlarni gipsdan ishlangan boshni oldingizga qo'yib chizishdan boshlash mumkin. Buning uchun boshning umumlashgan shaklini yaxlit xolda tasvirlab, keyin esa asosiy detallarining kata shakllarini, go'yo burunni emas, balki prizmani, binobarin xammasini umumlashgan ko'rinishda chizish vazifasini qo'ying. Bunda burun prizmasini ko'zning sharsimon shakllarini belgilab olib qismlar va yaxlitlik o'rtasidagi proporsional munosabatlilikni diqqat bilan kuzatish zarur. Talaba bunday mashqlarni bajara borib kesik bosh shaklini ifodalashga jalb etilgan maqsad emas, balki tasvir qurish jarayoni Bilan ijodiy bog'liq bo'lgan boshlang'ich, xizmat bosqichi ekanligini tushunib yetsin. Shuning uchun gips modellardan bajariladigan «kesik»ning soddalashtirilgan ifodasi Bilan birga tirik bosh rasmlarni xam chizishi kerak. Rassom oynaga qarabo'z rasmini chizsa, bu usul yaxshiroqo'zlashtiriladi. Bu o'rinda u diqqatini tortadigan mayda detallarni ko'chirib qo'ya qolishdan bosh tortib, faqat xajmining asosiy massasini chizishga diqqat-e'tiborini qaratish, bu borada undan katta iroda va qo'yilgan vazifani bajarishga bo'lgan ishonch xissi talab etiladi. Bunda biz talabaning ikkinchi darajali alomatlar (soch turmagi, teri ajinlari va xokazolar)ga axamiyat bermay boshining asosiy «katta» shaklini va uning tarkibiy qismlari – burunning prizmatik shakli, ko'zlarining sharsimon shaklini va lablar xamda daxanining umumlashgan shakllarini bajarishini ko'ramiz. Yo'nib ishlash usuli odatga aylanib qolmasligi, balki tasvir tuzishning qisqa bosqichi sifatida qaralishi uchun bir yo'la yanada real ifodali rasm ishlash xam zarur. Tasvir tuzishning umumiy jarayonini o'zlashtirish uchun gips boshdan davomli rasm chizish kerak. Bu topshiriqlar mashq kabi qaralganligi uchun bunday rasmni chizishga ko'pi bilan 3-5 soat vaqt sariflanadi.

Katta shaklni ko'ra bilish va uni tasvirlash ishda muvaffaqiyat qozonishga ko'mak bo'ladi. Rasm chizishning buyuk ustalari katta shaklni ajib

tarzda egallaganlar. Masalan, V.Saviskiyda bu narsani yaxshi kuzatish mumkin. Bu yerda biz ko'z olmasi sharsimon shaklini, burunning prizmatik shaklini, boshning tuxumsimon shaklini aniq ko'ramiz.

Beshinchi bosqich

I.3. Uch avlod mavzuli portretiga ishlangan namunalar.

Mumtoz qonuniyatlar bilan tanishish rasm chizuvchiga tirik bosh qurilishining proporsiyalarini va o'ziga xos xususiyatlarini tuzatish va to'qri aniqlashga o'rgatadi. Bu qonuniyatlarni bilish rassomga naturada kuzatiladigan qonuniyatdan chetga chiqish alomatlarini sezishga yordam beradi. Bosh shakli qurilishi (xatto sxematik) qonuniyatlarini bilish rassomga tasvir etilayotgan turli xarakterlarni kuzatish va darhol tasvirga tuzatishlar kiritish mo'ljaldagi rasmga aniqlik va o'zgartirishlar kiritishda keng imkoniyatlardan foydalanish imkonini beradi. Naturani kuzatuvchi talaba, boshning qiyshiq chiqib qolmasligi, proporsiyalar o'rtasida qo'pol buzilish bo'lmasligi uchun ishini osonlashtiruvchi yo'llardan foydalanishi kerak. U o'zidan oldingi va uning ishida yordam bergan rassomlar foydalangan me'yor, qoida va qonuniyatlarni bilishi kerak.

Shakl tuzilishining qoidalari, qonun va sxemalari rassom ishida tayanch nuqta xisoblanadi, ular real borliqni idrok qilishga kalit, shuningdek tirik boshning murakkabliklarini tushunib yetishga va naturadan, birinchi navbatda, eng asosiy joyini ilg'ab olishga ko'maklashadi. Akademik rasm chizish qoidalari va qonuniyatlarini bilish talaba uchun o'z san'atini egallab olishi uchun zarur. Buyuk Gyote yozgan edi: «Tabiatdan rassom bo'lgan kishi tabiat o'zi bergan qonuniyatlar qoidalarga muvofiq ravishda xarakat qilishi kerakki, bu qonuniyatlar unga zid bo'lmasligi, uning butun boyliklaridan iborat bo'lishi kerak. Chunki ularning yordamida u o'z-o'zini bo'ysindirish va o'z qobiliyat-iste'dodini tabiatning buyuk boyliklari kabi qabul qilishni o'rganadi».

Bosh shakli qurilishining sxemasi va uning proporsional qonuniyatlari avval aytib o'tganimizdek, kalla suyagiga asoslangan. Shuning uchun natura bo'yicha konstruktiv chiziqlarning joylashishini belgilash kerak. Shuni nazarda tutish kerakki, ular kalla suyagi asosida yotadilar. Agar biz daxon asosi

konstruktiv chizig'ini naturadan qidiradigan bo'lsak, u xolda uni daxon yuzasida emas, balki jag' suyagi bo'rtmasida tasavvur qilish kerak bo'ladi. Burun asosining chiziqi burun uchidan emas, balki burun teshiklari asosida o'tadi: burun uchi rasmda yo pastda yoki burun asosi chiziqidan yuqorida joylashagan bo'lishi mumkin. Odam boshi qurilishining konstruktiv sxemasini bilish, rasm chizuvchiga tasvirlashga perspektiva qonuniyatlariga rioya qilishga yordam beradi, naturadan ko'r-ko'rona nusxa ko'chirishdan qaytaradi. Agar rassom konstruktiv chiziqlarni yaxlit o'zlashtirib olsa, bosh shakli tasvirini to'g'ri qurish eng murakkab perspektiv vaziyatlarda xam unga unchalik qiyin bo'lmaydi. Buni tushunib olish uchun o'z sxemamiz taxliliga qaytaylik.

Soch qoplami asoslarining chiziqi shu qoplam chiziqi asosidan o'tadi.

Xatto sochi to'kilib taqir bosh bo'lib qolgan kishida xam soch qoplamasi izlari xar doim ko'rinib turadi. Qosh usti yoylarining chiziqi qosh usti suyaklari chizig'idan o'tadi, aniqroq aytadigan bo'lsak, asab kanallari teshigidan o'tadi. Bu sxemada strelkalar bilan ko'rsatilgan.

Burun asosining chizig'i burun ildizi ustidan jag' suyaklarining pastki chetidan o'tadi. Burun asosi va qosh usti yoylari chiziqlari orasida quloqlar joylashadi. o'quvchi bu qonuniyatni bila turib boshining kenglikdagi xolatini tez va to'g'ri aniqlay oladi. Masalan, juda murakkab og'ma va burilishga ega bo'lgan Apollon va Antinoy gips boshlarini chizishda u odatda boshning nechog'lik egikligini aniqlab olishga qiynaladi. (u pastga qaraganmi? Yoki orqaga tashlabroq turibdimi). Rasm chizuvchi bosh shakli qurilishning konstruktiv xususiyatlarini bilib boshning kenglikdagi xolatini xyech mashaqqatsiz aniqlay oladi. Faqat burun asosiga nisbatan quloqlarning joylashishini aniqlab olsa bas: agar quloqlar burun asosidan pastda bo'lsa – bosh orqaga tashlangan, agar quloqlar burun va qosh asoslaridan yuqorida bo'lsa – bosh pastga egilgan bo'ladi. Daxon asosi chizig'i jag' suyagining old bo'rtmasi o'rtasidan o'tadi.

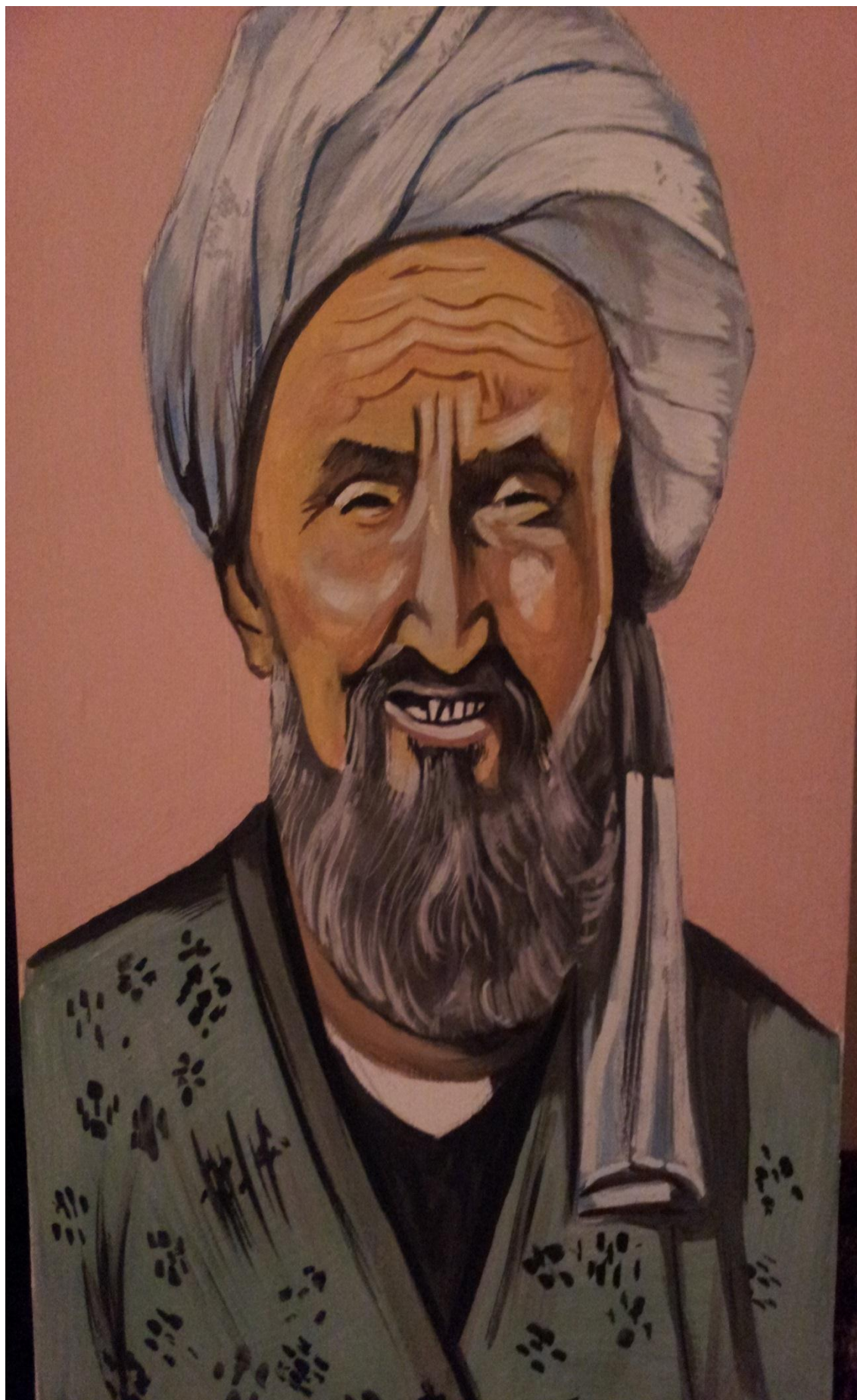
qosh usti yoylaridan burun asosigacha bo'lgan kesma, o'z navbatida uchta teng qismlarga ajraydi: birinchi qosh usti yoylaridan va ikkinchi qismlar o'rtasidan ko'zlar kesma chizig'i o'tadi, ko'zlar qanshar va ko'z yoshi qopchig'i

burchaklarini kesib o'tadi, aniqroq aytadigan bo'lsak, chakka va jag' suyaklarini birlashtiruvchi choklar orqali. Ko'z kesmalari chizig'ini xam uchta qismlarga ajratish mumkin. Ko'z burchaklari chetlari o'rtasi, boshqacha aytganda ko'zlar o'rtasidagi masofa ko'zlar kattaliliga teng. Rasm chizuvchi bu qonuniyatni bilar ekan, u optik aldanishdan qocha biladi. Masalan, o'quvchi Yuliy Sezar boshini chizar ekan, u ko'zlarni bir-biriga yaqinlashtirib ko'pincha xatolikka yo'l qo'yadi. Buni shu bilan izoxlash mumkinki, uzun-ingichka, qanshar xususiyatidagi, burun go'yo ko'zlar bir-biriga yaqindek taassurot tug'diradi. Chizuvchi ko'zlar o'rtasidagi masofani o'lchab ko'rganda u ko'z kattaligiga tenglik xaqida ishonch xosil qiladi.

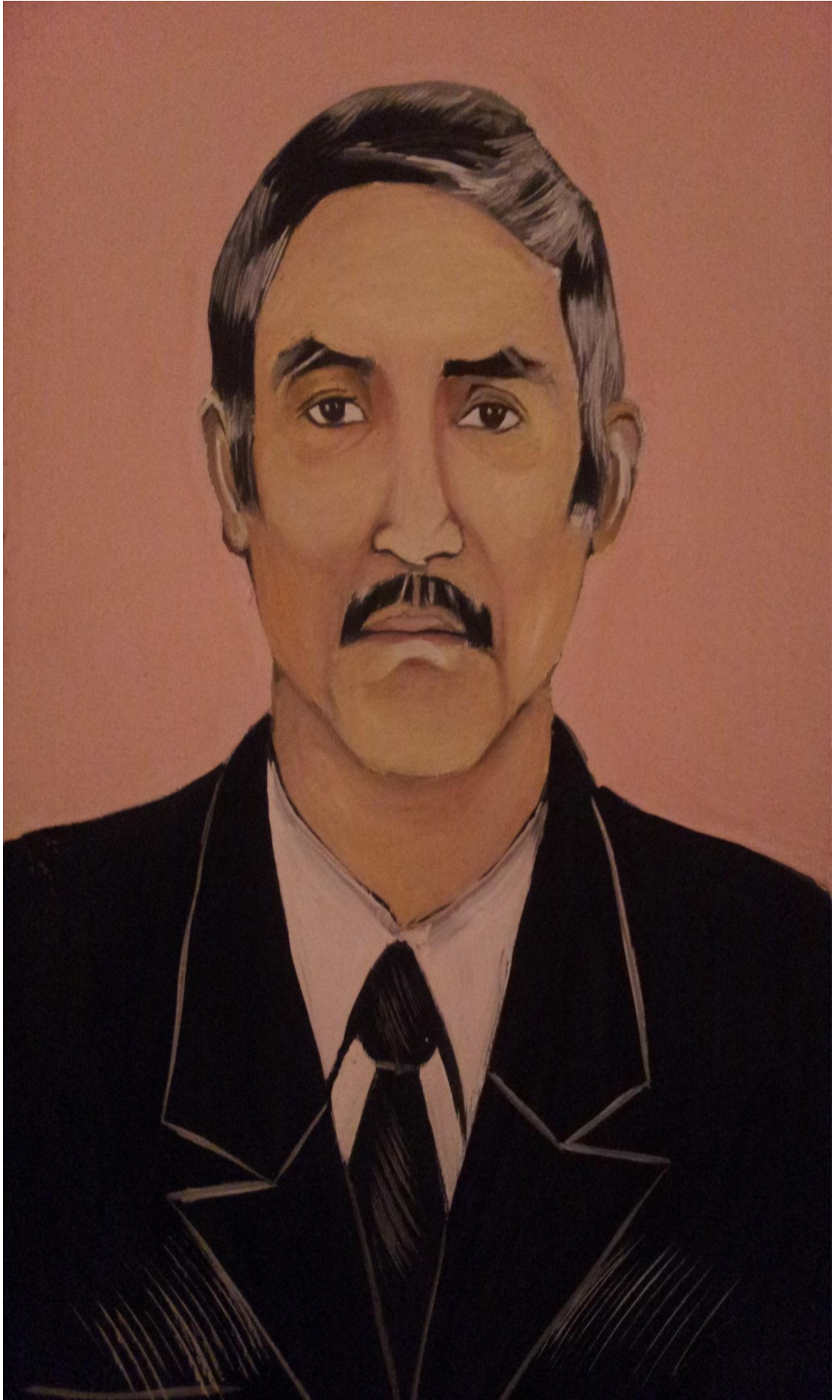
Burun asosi bilan daxan chiziqlari o'rtasidagi masofani xam uch teng qismga ajratish mumkin, burun asosi va ikkinchi qism o'rtasida lablar kesma chizig'i yotadi. U lablar burchagiga tekkan xolda ostki va ustki lablar chegarasi bo'ylab o'tadi.

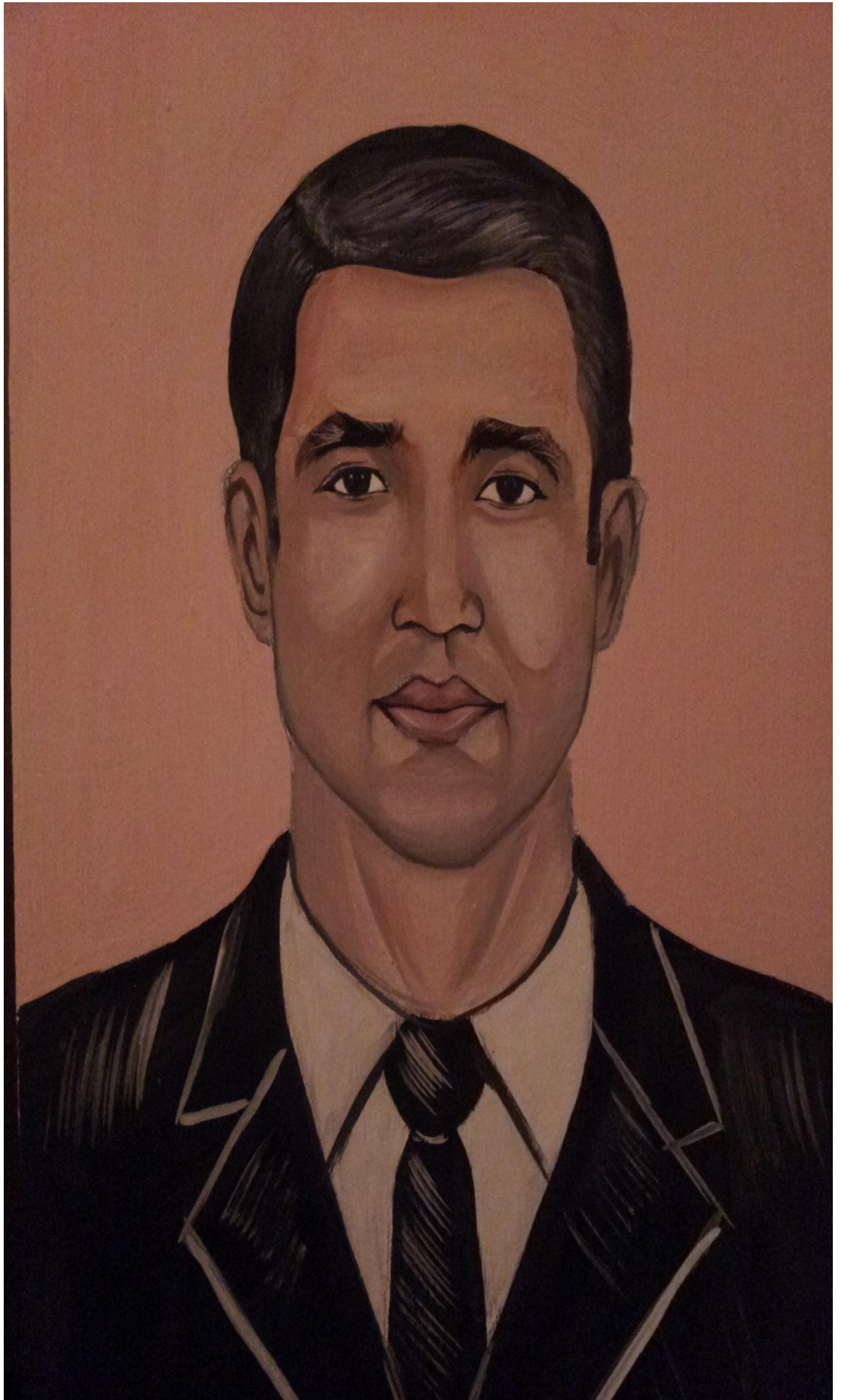
Rassom boshning proporsional qismlarga ajratish qonuniyatlarini esda saqlagan xolda u bu narsani absolyutlashtirishi va chizg'ich xamda sirkul yordamida rasmdagi proporsional nisbatlarni muntazam ravishda teshkiraverishi kerak emas. Vaxolanki, ko'pchilik talabalar shunday qilaveradilar. Uyg'onish davrining buyuk rassomlari so'zlarini takrorlagan xolda shuni aytish kerakki, chizg'ich va sirkul rassomning qo'lida emas, balki ko'zida bo'lishi kerak: qo'l qog'ozga tasvir tushiradi, rassomning ko'zi esa uning xatti-xarakatlarini tekshirib boradi.

Xulosa shuki, odam boshini o'rganishda rassomga asosiy konstruktiv qurilish qonuniyatlari va rasmda shu chiziqli-konstruktiv asosini ifodalay bilish bilimi katta yordam beradi.

Binobarin, odam boshi shaklining chiziqli-konstruktiv tasviri quyidagilardan iborat: dastlab tussiz va yorug' soyasiz chiziqlar bilan boshning umumiy shakli tasvirlanadi. Shundan so'ng boshning old qismi ustidan profil chiziqo'tkaziladiki, bu chiziq uchta teng qismlarga ajraydi va bu chiziqlar ustidan sochlar qoplamasi qosh usti yoylari, burun va daxan asosi konstruktiv chiziqlari o'tkaziladi. Zarur mo'ljallarni belgilangandan so'ng bosh detallari: - burun prizmasi, ko'zlarning sharsimon shakllari, lablar va daxanlarning umumlashgan shakllarini belgilab olamiz. Bularning xammasiga zarur tuzatishlar kiritilishi mumkin bo'lgan faat bitta chiziqlar bilan tasvirlanadi. Shaklning konstruktiv asosini tasvirlashda qo'l keladigan chiziqlar rassomga shakl urilishi qonuniyatlarini to'g'ri qo'llashga yordam beradi.

Chiziqli – konstruktiv tasvirni belgilab olib, diqqat bilan xam butun bosh va uning xar bir qismi shakllari xarakteriga aniqlik kiritishni boshlaymiz.

Agar biz chiziqli konstruktiv rasmni bajarish paytida yoruqlik manbai o'rnini almashtirsakda, shaklning konstruktiv asosi o'zgarmaydi (garchi naturaning tashqi ko'rinishi juda kuchli o'zgarsa xam). Bu eksperiment shu narsani tasdiqlaydiki, naturani taxlil qila borib, chiziqli-konstruktiv asos ustida ishlayotgan chizuvchi xar doim shakl ustida fikr yuritadi.

Pedagogik – amaliyot tajribalar shuni ko'rsatadiki, bosh shakli konstruktiv qurilishi sxemasini yaxshi bilib olgan talabalar keyinchalik tirish boshning akademik rasmi va ijodiy portret chizishda xech qiynalmaganlar. Bosh shakli konstruktiv qurilishi qonuniyatlarini qat'iy ravishda egallab olish uchun yoshlarga faqat chiziqli konstruktiv qurilishi bo'yicha maxsus topshiriqlar bajarish kata axamiyatga ega.

II kursda talabalar asosan shunday vazifalarni ko'plab bajaradilar, bu esa ularning keyinchalik tirik bosh rasmini muvaffaqiyat bilan tasvirlashlariga katta imkoniyatlar yaratadi.

Bosh shakli tuzilishining chiziqli-konstruktiv tasvirini bajarish borasida beriladigan maxsus topshiriqlar talabalarga o'quv materialini yaxshiroqo'zlashtirishga yordam beradi, ularni rasm chizish paytida doimiy ravishda fikrlash va muloxaza yuritishga o'rgatadi, yorug-soya nuqsonlarini ko'r-ko'rona tarzda, passiv ko'chirishdan qaytaradi. Chunki bunday mashqlar yordamida rasm chizuvchi shakl tuzilishi doimiylikicha qolishini tushuna boradi.

Bosh shakli tuzilishi qonuniyatlarini to'liq va xar tomonlama o'rganish uchun talaba bunday topshiriqlarni nafaqat naturadan, balki xotiradan, tasavvurdan bajarishi zarur. U amaliyotda bunday mashqlar zarurligiga ishonch xosil qilishi, shaxsiy tajribasida realistik rasm san'atini egallashda ular qay darajada yordam berayotganligini xis qilishi kerak. Bunday mashqlar talabaning nafaqat anatomik bilimlari borasidagi qobiliyatlarini rivojlantiradi, balki xis-xayajon Bilan yondashishdek ijodiy qobiliyatini shakllantirishga xam qaratilgandir.

Bosh shaklining chiziqli konstruktiv tasvirini bajarishda olib boradigan mashqlarning asosiy vazifasi quyidagilardan iborat:

1. *Talabalarda naturaga bo'lgan qiziqishni yuksak darajada rivojlantirish.*
2. *Tasvir qurishda uslubiy bosqichlikda ishlashga o'rgatish.*
3. *Tasvir qurishning to'g'ri va ifodaliligiga rioya qilishga o'rgatish.*
4. *Realistik rasm chizishda ijodiy jarayonning moxiyatini tushuntirish.*
5. *Naturani yuksak xis-xayojon bilan tasvirlash.*
6. *Mashqlar bajarishda samaradorlikni oshirish orqali kuzatuvchaklikni o'tkirlashtirish.*

Chiziqli – konstruktiv rasm ishonchli va yaxshi qurilgan tarzda chiqishi uchun boshning xar xil kenglik xolatidagi konstruktiv sxemasi tasvirining qator xususiyatlarini xam rassom yaxshi egallab olishi kerak. Bosh shakli konstruktiv tuzilishining tasvirlash jarayoni ma'lum qonuniyatlarga rioya qlishni talab etadi. o'tgan asrlar rassomlari bu narsaga katta e'tibor berganlar. Masalan, Golbeyn o'z qalamchizgilarida boshning fazodagi xolatiga qarab, uni tasvirlashda xisobga olishni va perspektiva qoidalariga, sxematik qonunlarga e'tiborni qaratadi.

1. *Agar bosh bizning ko'zimiz bilan bir xil tekislikda to'rsa konstruktiv chiziqlar to'g'ri bo'ladi:*
2. *Agar bosh bizning ko'zimizdan pastroqda bo'lsa, konstruktiv-gorizontal chiziqlar egilgan bo'ladi va pastga qaratilgan bo'ladi:*
3. *Agar bosh bizning ko'zimizdan pastroqda bo'lsa, bu konstruktiv chiziqlar tepaga qaragan bo'ladi.*

Golbeynning ushbu rasmini taxlil qilar ekanmiz, shuni xisobga olish kerakki Golbeyn Dyurerdan farqli o'laroq, boshning chiziqli-konstruktiv tuzilishini yaratish uchun «salb» (krestovina) dan foydalangan. Ular boshni ikki qismga ajratadigan ikki chiziqdan (profil chizig'i va ko'z qismi chizig'i) iboratdir.

Bosh shaklining bo'laklarini ishlash yuzning bosh qismlari – burun, ko'z, quloq, lablarni tasvirlashning asosiy qoidalarini xaqidagi bilimlarni puxta bilishni talab etadi. Talabalar odatda boshning aloxida bo'laklari rasmini chizish muximligini yaxshi baxolay olmaydilar. Ular buni go'yo bekorga vaqt sarflash, deb o'ylaydilar, ularning fikricha gips boshning davomli rasmini chizish vaqtida bosh bo'laklarini chizish xam yetarli. Lekin talaba bosh rasmini chizish paytida ko'z, quloq, burun va lablarni tasvirlashning butun nozik tomonlarini chuqur va maxsus o'rganib chiqa olmaydi. Leonardo da Vinchi boshlovchi rassomlarga maslaxat tariqasida shunday yozgan edi: ... «agar sen narsalar shakli xaqidagi bilimlarga ega bo'lmoqchi bo'lsang, uxolda qismlaridan boshla, agar sen uning birinchisini xotirang va amalda yetarli darajada yaxshi o'zlashtirib olmagan bo'lsang – keyingisiga o'tma. Agar sen o'zga yo'l tutadigan bo'lsang bekorga vaqtingni sarflaysan yoki ochig'ini aytganda, ta'lim olish jarayonini juda cho'zib yuborasan. Men senga eslatib qo'ymoqchiman – eng avvalo qunt qilishni, keyin esa tezlashtirishni o'rganib ol».

qadimgi badiiy maktablarda bosh shaklini o'rganish burun, ko'z, quloq va lab kabi detallar rasmini chizishdan boshlangan. o'sha dastlabki badiiy akademiyadayoq aka-uka Karachchilardan biri o'z akademiyasi tarbiyalanuvchilari rasmdan qo'llanma tuzgan edi. Bu qo'llanma «Butun inson

tanadini chizishga o'rgatuvchi ajoyib maktab» deb nomlangan bo'lib, ularda xam bosh shaklini o'rganish bo'ganish bo'laklar rasmini chizishdan boshlangan. Keyinchalik xam bosh bo'laklarini bo'yicha qo'llanmalarining xammasida ularga jiddiy e'tibor berilgan. Masalan, I.Preysler o'zining «Rasm chizish bo'yicha qoida va qisqa amaliyot» deb nomlangan qo'llanmasida (1734) nafaqat quloq shaklining qurilish qonuniyatlarini ochib beradi, balki tasvir qurish metodikasini xam ko'rsatadi. Tasvir rasm chizuvchiga quloqxolatini aniqlab olishda yordam beradigan o'q chiziqlarni aniqlashdan boshlanadi. Shundan so'ng quloq suprasining umumiy aylanasi va qismlarining proporsional nisbatlari belgilab olingan.

Shundan so'ng quloq jingalalari, qarshi jingalalari, qayiqsimon chuqurliklarni qanday tasvirlash ko'rsatilgan quloqning turli xolatlarda tasvirlashishini misol qilib keltiramiz (Jyulyen va A.T.Skino qo'llanmasidagi jadval).

Sh.Jomberning 1754 yilgi qo'llanmasida xam bosh shakli detallarini qurish qonuniyatlariga asosiy e'tibor qaratilgan. Ko'z qurilishining proporsional qonuniyatlari, ko'z qorachig'ining, yuqori va pastki qovoqlarning joylanishi ko'rsatilgan. Bosh shakli bo'laklari rasmlarini biz Keniger, Jyulyen, Skino, Pukirev va Savrasov, shuningdek, Kardovskiy, Barщ, Xitrov, Solovyev va boshqalarning qo'llanmalaridan xam topamiz. Ularda xam rasm chizuvchining diqqat-e'tibori tasvir qurish uslubiyotiga qaratilgan. o'rta va Oliy maxsus o'quv yurtlari uchun tuzilgan rasm bo'yicha xozirgi zamon o'quv dasturlarida Mikelandjelo Buanorrti xaykaltoroshlik ishidan Dovud bosh bo'laklarining gips namunalarini chizish uchun maxsus topshiriqlar ko'zda tutilgan.

Bosh qismlarini o'rganish rasm bo'yicha o'quv dasturlarida ko'zda tutilgan klassik gips namunalar (Dovud boshi) taxlili va tasviridan boshlaymiz.

Bosh shakli bo'laklarini ishlashni burun tasviridan boshlanadi, biz xam Ushbu vazifani burun shakli taxlilidan boshlaymiz.

Bosh shakli bo'laklari tasvirini qurish uslubini ochib borib, Yana go'yo ma'lum xaqiqatga qaygandek bo'lamiz. Lekin turli oliy badiiy o'quvch

yurtlaridagi ko'p yillik pedagogik amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik talabalar ular xaqida unutib qo'yadilar va lozim darajadagi muvaffaqiyatga erishmay turib rasmni juda mantiqsiz va betartib tarzda olib boradilar.

Yuqorida ta'kidlaganidek, burunning kata shakli to'rtga yuzadan iborat bo'ladi – oldikgi, ikki yon va pastki yuzalar.

Erkak va ayollarning burni xar xil bo'lishligiga qaramay burun shakli strukturasi bir xil. Biz uni o'z sxemamizda ko'rib chiqamiz. Burun prizmasining old yuzasi qosh usti yoylari chizi'idan burun bugrigacha qansharning trapesiyasimon shaklini tashkil qiladi. (1); shundan keyin qanshardan burun bugrisining o'rtasiga qadar Yana bita uzaytirilgan trapesiyani tashkil etadi (2); undan bugri oxirigacha – uchinchi (3), lekin ag'darilgan ko'rinishda; va nixoyat oxirgi trapesiya – bodom (4). Induvidual xususiyatlarga ko'ra burun shakllari qurilish sxemasi ko'rinishi o'zgaradi – puchuq, qirg'iy burun, to'g'ri burun. Lekin ularning qurilish qonuniyati o'zgarmay qolaveradi. Masalan, biz qirg'iy burun kishini chizayapmiz. Burun shakli strukturasini taxlil qilib, biz ko'rsatib o'tgan sxema ancha cho'zilganligini qayd etamiz; bunday kishilarning qansharlari ancha tor bo'lib, prizma-burunning yon yuzasi qanshardan ko'z yoshi qorachig'igacha chuqur kirib ketadi; burun bugri eng do'ng qismi odatdagidek bo'lib shakliga ko'ra cho'ziq, uchi pastga eilgan, bodom chiziqlari ko'rinmas bo'ladi, ular yagona shaklga qo'shilib ketgandek bo'ladi .

Puchuq burunli kishining qanshari keng, burni bukri botiqroq va kichik bo'ladi, bodomlari keng va burun uchi yaxshi ko'rinib turadi, butun sxema esa ancha siqiq. Lekin shuni aloxida ta'kidlash kerakki shakl xarakteri xar xil bo'lishiga qaramay burun sxemasi, tarkibi o'zgarmas, ya'ni to'rt qismdan iborat bo'lib qolaveradi.

Burun shakli qurilishi qonuniyatlarini o'rganib Leonardo da Vinchi shunday yozgan edi: «o'rtasida burun bugri bo'lgan burun qismlari sakkiz usulda o'zgaradi, binobarin: ular yo bir xilda to'g'ri yoki bir xilda bukilgan, yoki bir xilda bo'rtib chiqqan bo'ladi –bu birinchidan; yoki ular bir xilda bo'lgan to'g'ri, bo'rtib chiqqan yoki bukilgan bo'ladi bu ikkinchidan; yoki ularning yuqori

qismlari to'g'ri, pastki qismlari esa bukilgan bo'ladi bu uchinchidan; yoki yuqorisi to'g'ri, pastkisi bo'rtib chiqqan bo'ladi –bu to'rtinchidan; yoki yuqorgisi bukilgan, pastki esa to'g'ri bo'ladi –bu beshinchidan; yoki yuqorgisi bukilgan, pastkisi bo'rtib chiqqan bo'ladi-bu oltinchidan; yoki yuqoridagisi bo'rtib chiqqan, pastkisi esa to'g'ri bo'ladi –yettinchidan; yoki yuqorgisi bo'rtib chiqqan, pastkisi esa bukilgan bo'ladi –bu sakkizinchidan».

Burun shaklining tashqi ko'rinishi va qonuniyati asosan burun suyagi va qoshlar o'rtasi peshona qismi suyagining qurilish xususiyatlariga bog'liq bo'ladi.. Puchuq burun peshona qismi oldinga ancha bo'rtib chiqqan, burun suyagi esa ichiga kirib ketgan bo'ladi.

To'g'ri burunli kishilarda peshona suyagidan burun bugrigacha o'tishi bir tekisda bo'ladi.Qirg'ay burun kishilarda peshona suyagi biroz oldinga turtib chiqqan, burun suyaklari esa ancha oldinga chiqib, keskin pastga qaragan bo'ladi . Burun kemirchagi va mushaklarning joylanish qonuniyati xam shunday. Buni tirik bosh rasmini chiziyotganda xisobga olish kerak. Mazkur xolatda biz burun shakli va uning plastik xarakteristikasi shaklini qurishning umumiy qonuniyatlarini o'zlashtirib olishimiz kerak.

Burun shakli qurilishining asosiy qonuniyati Dovud boshi xaykal nusxasida yaxshi ifoda etilgan. Shuning uchun barcha badiiy o'quv yurtlarida bosh bo'laklarini o'rganishda Dovud boshining gips nusxasi gips nusxasi tavsiya etiladi.

Burun rasmini chizishga kirishar ekanmiz, tasvir qurishning uslubiy izchilligi-oddiylikdan murakkablikka, umumiylikdan xususiylikka rioya qiling. Eng avvalo burun gips nusxasining prizmatik shaklini belgilab olish zarur, uning xolatini va proporsional nisbatlarini kenglikda belgilab olamiz (perspektiva qonuniyatlariga muvofiq). Keyin burun prizmasining joylashishi va yuzalarining (oldingi, pastki va ko'rinib turgan bo'lsa-ikki yon yuzalarini) yo'nalishini belgilab olamiz . Agar burun prizmasi biz tomon frontal turgan bo'lsa, u xolda oldingi yuza yaxshi ko'rinadi, qolganlari esa perspektiv qisqarishda bo'ladi; agar biz burun prizmasiga pastdan qaraydigan bo'lsak, burunning pastki yuzasi

yoyilgan va yaxshi ko'rinadigan, old va yon yuzalari esa prespektiv qisqarishda bo'ladi.

Prizma – burun qurilishi to'rtidan-uch burulishda yoki profilda bo'ladigan bo'lsa, burun prizmasining bizga qaratilgan yon yuzasi yaxshi ko'rinadi, uning qolgan yuzalari esa perspektiv qisqarishda turganligini ko'ramiz. Shuning uchun eng avvalo, tasvirda prizma-burunning umumiy shaklini to'g'ri belgilab olish, uning xolati kenglikda chiziqli perspektiva qonuniyatlariga ko'ra to'g'ri turganligini aniqlab olishimiz va proporsional nisbatlarini tekshirib olishimiz lozim. Shundan so'ng bizning sxemamizga muvofiq shakl strukturasini ochishni boshlaymiz. Eng avvalo burun old yuzasining asosiy qismlari-qanshar, bugri va bodomlarining joylashishini belgilaymiz. Shundan so'ng qanshardan ko'z yoshi qorachizig'igacha va bodomlardan burun teshiklari uchigacha bo'lgan yon yuzalar chuqurligini, shuningdek burunning pastki maydon xarakterini aniqlaymiz.

Burunning old yuzasi aniqlik kirita borib tasvirini bir vaqtning o'zida o'ng va chap tomonlarda yuriting. Masalan, o'ng tomondan qansharni belgilab olib, darxol chap tomonini xam belgilang; burun bugrisini o'ng tomondan belgilab, shu yerning o'zida chap tomonni xam; bodomlar shakli xarakterini aniqlay turib, o'ng va chap qismini bir vaqtning o'zida tasvirlay boshlaymiz.

Agar rasm chizuvchida ko'z bilan chamalash malakasi rivojlanmagan bo'lsa, u xolda dastlab qurishning yordamchi chiziqlaridan foydalanishi kerak. Masalan, burun prizmasini belgilab olib ko'z .shi qopchig'i va burun qanotlari uchini to'g'ri chiziqlar bilan tutashtirish; burunning yuqori chetini belgilab darxol uni boshqa tomondan xam to'g'ri chiziq Bilan belgilashi va bu to'g'ri chiziqni burun asosi chizig'igacha davom ettirish lozim.

Burun teshiklarini tasvirlashda teshiklar qalinligini (ayniqsa soyada qolgan pastki yuzani bo'rttirayotganingizda) belgilashni yodingizdan chiqarmang.

Tus berishda bitta shakldan ikkinchi shaklga o'tishda extiyot bo'ling, ularning chegaralarini juda qattiq bo'yab yubormang (ayniqsa qanshar shaklidan

burun bugrisiga, bugridan bodomlarga o'tish joylarni). Burunning pastki yuzasini ocha borib burun uchi, burun teshiklarining yon chegaralari va burun teshiklarining qalinligi ko'rsatilishi kerak bo'lgan pastki yuzalarga salgina tus berib, yuza chegaralarini ochish zarur. Pastki, yon va oldingi yuzalarga bitta umumiy tus berish noto'g'ri. o'zingizni tekshirib ko'rishingiz uchun quyidagi usuldan foydalanish mumkin: sizning nazaringizda rasmdagi xamma shakllar yaxshi ifodalangan bo'lsa, rasmni kaftlaringiz yoki bir bo'lak qog'oz Bilan bekiting bunda faqat rasmning kichkina bir fragment joyi ochiqqolsin. Endi shaklning uch o'lchamliligi lozim darajada yorqin ifodalanganmi yoki xammasi bo'yalib ketib, Ushbu shakl rasmi faqat kontur chizig'ida o'z ifodasini topganmi-shuni tekshiring; agar shunday bo'lgan bo'lsa, shaklni modellashni va xar bir yuzaning kenglikdagi yo'nalishini aniqlashni davom ettirish kerak.

II.1. Portet ishlashning xarakterli xususiyatlari

Talaba ganch bo'laklar rasmini chizishdan tirik odam boshi rasmini chizishga o'tar ekan, o'z ishida juda ko'p qiyinchilik va murakkabliklarga duch keladi. Bu qiyinchilik va murakkabliklar shundan iboratki, talaba avval chizgan ganch modeli doimiy, muxim xolatda turgan; boshning yorug'lik bilan yoritilishi, soya, yarim soya va tushayotgan soya va tus berish kuchi rasm chizishning xamma seanslari davomida o'zgarmay turgan. Tirik bosh esa xar doim xarakatda bo'ladi; Naturachi ozgina bo'lsa xam qimirlab ketsa, soya va yarim soyalar xarakteri o'zgaradi. Undan tashqari tirik bosh tasviri bilan ganch boshni tasvirlashni taqqoslashdagi asosiy murakkablik shundan iboratki, bu o'rinda rasm chizuvchi ko'p narsani o'zi mustaqil ravishda hal qilishga, o'z idroki va ijodiy qobiliyatini doimo faollashtirishga majbur bo'ladi. Ganch namunalarda talaba shaklni umumiy ko'rgan, ushbu xaykal namunasi yaratgan buyuk usta barcha favqulotdagilarni, moxiyatsizliklarni chetga chiqarib tashlagan va e'tiborini asosiy narsaga qaratgan. Tirik bosh rasmini chizishda rasm chizuvchi endi bularni o'zi amalga oshirishi-asosiy narsani ikkinchi darajalidan ajrata bilishi kerak bo'ladi.

Tirik bosh shaklini ganch shakliga nisbatan rasmini chizishdan murakkablik shuningdek, shaklga tus berishda xam tug'iladi. Ganch bosh materialining tus va fakturasi xam bir xilda bo'lgan, faqat yorqin va bo'g'iq joylardagi tus kuchi o'rtasidagi farq shaklning u yoki bu yuzasi qanday yoritilganligiga bog'liqdir. Tirik naturadan rasm chizishda shaklga tus berish yana shu bilan murakkablashadiki, naturada turgan kishining yuzi, sochlari, ko'zlari, yonoq va lablari xar xil tusda bo'ladi. Yonoqlar, lablarning qizg'ish tuslari go'yo bir xil yoritilishda tursa xam sal bo'g'iqroq tuyuladi. Tirik bosh shakl yuzasining turli rangda bo'lishi shaklning o'zini ko'ra bilishni qiyinlashtiradi, rasm chizuvchini u shaklni tasvirlash o'rniga yorqin va bo'g'iqrang dog'larini ko'rish va undan nusxa ko'chirish, ba'zan esa naturada yo'q narsalarni xam o'ylab topishga majbur qilib qo'yadi.

XVIII-XIX asrlarning klassik badiiy akademiya ta'lim tizimida odamning tirik boshini chizishga maxsus o'rgatish borasida lozim darajada e'tibor berilmagan. Ganch boshlar rasmini chizishdan ganch xaykallar rasmini, ulardan so'ng esa yalang'och tirik odam qomatini chizishga o'tilgan. Unda rassomning ganch boshlarni chizishda olgan bilim va malakalari tirik bosh va portret chizish uchun yetarli, deb xisoblangan.

Badiiy ta'lim soxasidagi bizning tizim ganch boshlar rasmini chizish bosh shakli qurilishining xamma qonuniyatlari va xususiyatlarini to'liqo'rganishni taqozo etadi. Chunki, tirik boshning plastik xarakteristikasi nafaqat asosiy mushak va bosh suyaklarining, balki mimik mushaklari xarakati va ko'zdan yashirin bo'lgan kala suyagi qurilishining boshqa xususiyatlariga xam bog'liqdir. Talabalar ganch modellar rasmini chizganlarida faqat uning dastlabki asoslarinigina o'zlashtiradilar va odam bosh shakli qurilishi qonuniyatlarining ozginagina qismini o'zlashtirsalar tirik bosh shaklini tasvirlash uchun yana bir qator qonuniyatlarni o'zlashtirishlari zarur.

Rassom bosh shakli qurilishi qonuniyatlarining ilmiy bilimlariga ega bo'lmay turib, so'zsiz naturaning passiv nusxa ko'chiruvchisi bo'lib qoladi, natura uning butun diqqat-e'tiborini jalb qiladi, uning qiyofasidan nazarini olib qochishga qo'rqadi va ushbu natura qurilishning qonuniyatlarini idrok etolmaydi, binobarin ulardan o'z ijodiy ishida foydalana olmaydi xam. O'aqiqiy ijod erkinligiga erishish uchun rassom ilmiy bilimlar bilan qurollanishi zarur va Ushbu bilimlar yordamida boshning xar bir chuqurchasi va bo'rtib chiqqan joylari nimaga asoslanganligini bilishi lozim.

o'zining ifodaliligi, tabiat qonunlariga asoslanganligi bilan xanuzgacha xammani lol qoldirayotgan uyg'onish davri rassomlari yuksak ilmiy bilimlarga ega edila rva bu bilimlarga aloxida axamiyat berardilar. Rang tasvir xaqidagi o'zining asarida A.Dyurer shunday yozgan edi: «Agar senda xaqiqiy asos bo'lmasa, sening qo'ling qanday erkinlikka erishgani bilan baribir xyeche qanday yaxshi narsa qilishga erisholmaysan. Shuningdek, sen xaqiqiy bilim tufayli ancha dadil va xar bir ishda takomillashganroq bo'lasan».

Rassom tirik bosh shaklini chizish ishida oldida turgan bir qator quyidagi uchta vazifani bir yo'la xal qilishi kerak:

- 1) *O'ajmli bosh shaklining ishonchli chiqishligiga erishish.*
- 2) *Rasmda kala suyagi va mushaklar mutanosibligi.*
- 3) *Ushbu insonning portret xarakteristikasining individual xususiyatlarini ochish.*

Bu vazifalarning xammasini muvaffaqiyat bilan xal qilish uchun rassom shakl qurilishining induviudal xususiyatlarini u yoki bu detalning joylashishini chuqur sezishi, oldindan esa uning qonuniyatlarini yaxshi bilishi kerak. Shuning uchun tirik bosh rasmini chizishga kirishishdan oldin kalla suyagi va uning mushakli qoplanishini qurish xususiyatlarini asoslovchi anatomiya va boshqa fanlar qonuniyatlarining ilmiy qoidalariga qaytamiz.

Biz o'quv rasmining ilmiy asoslari, deganimizda eng avvalo, xar bir rasm chizuvchidan talab qilinadigan ilmiy qoidalarining bajarilishini nazarda tutamiz. Masalan, biz talabani rasm chizishga o'rgatar ekanmiz, ularni perspektiva qoidalari va qonuniyatlariga aniq rioya qilishga majbur etamiz. Odam boshining anatomik qurilishini taxlil qila borib, tasvirda inson boshining strukturasiga va mushaklarning joylanish qonuniyatlariga rioya qilish talab etiladi. Rasm chizish usuli induviudal tarzda bo'lishi mumkin, lekin mushaklar, suyaklar, paylarning joylashish qonuniyatlarini to'g'ri, bir xilda ochish kerakki, bular endi tasviriy san'atning ilmiy qoidalaridir. Tus berish, proporsiyalar, shaklning konstruktiv asoslari xaqida xam shularni aytish mumkin.

Yuqorida o'quv akademik rasmning ilmiy asoslari xaqida ko'p gapirildi. Ushbu mavzu bundan keyin xam davom ettiriladi, chunki akademik rasm moxiyati xam shundadir-ushbu tizimda ta'lim olayotgan o'quvchilar, ilmiy bilimlar bilan muntazam boyib boradilar, ta'lim uslubi esa jiddiy ilmiy yo'nalishda kechadi. o'tmishda turli akademiyalarning gullab-yashnash davrida Ushbu taomilga qat'iy rioya qilingan.

Mazkur qo'llanmada biz Ushbu so'zning keng ma'nosida akademik yo'nalish yo'lidan boramiz, shuning uchun xam biz «o'quv rasmi» emas, balki

«akademik rasm» atamasini ko'proqqo'llaymiz. o'quv rasmi modernistlarda xam bor, ular xam endi boshlovchi rassomlarni o'z san'atiga o'qitadilar va ularni shunga tayyorlaydilar. «o'quv rasm» tushunchasiga san'atga bo'lgan xar qanday tendensiya va qarashlar Kirishi mumkin. «Akademik rasm» deganimizda biz realistik san'at prinsiplari va uslublarini nazarda tutamizki, unda xar bir vazifa ilmiy-nazariy asosga ega bo'ladi, ta'lim esa ma'lum tizimga bo'ysunadi.

Akademik ta'lim tizimiga asosan o'arbiy Yevropa, rus va o'zbek milliy realistik san'atning eng yaxshi an'alariga, xozirgi zamon pedagogika va psixologiyasining ilmiy jixatlariga asoslanadi. Akademik ta'lim yosh rassom oldida borliqxodisalarning go'zallik va betakrorligini namoyon etishdagi moddiy borliqning obyektiv qonunlarini ochadi. Bularning xammasi tabiatning eng go'zal maxsuli inson qiyofasi, xususan odam boshini tasvirlashga xam bevosita aloqadordir.

Tabiiyki, dastlab o'qituvchi odam boshi shakli qurilishi sxemasini tushunishi va eslab qolishi, ularni amaliyotda qo'llashni o'rganib olishi kerak. Taklif qilinadigan sxemalar va shaklni taxlil qilish prinsiplari bo'yicha bosh tasvirini qurish jarayoni xatto o'quv paytida xam ijodiy jarayon xisoblangani uchun xam u keyinchalik yosh rassomga ishlashning o'z shaxsiy usullarini topish imkonini beradi, lekin bunga shoshmaslik lozim. Dastlab bosh shaklining konstruktiv-anatomik tuzilishini mukammal o'rganib chiqish, ya'ni odam boshi anatomiyasini o'rganish kerak.

Talaba plastik anatomiyani o'rganar ekan, shaklning tashqi tomonini kuzatish bilan cheklanib qolmaydi. U shuningdek, muloxaza bilan fikr yuritayotgan anatom olim kabi shakl ichiga kirib borishi, inson tanasi qurilishining qonuniyatlarini tushunib yetishga xarakat qilishi lozim. U o'z kuzatishlaridan xulosa va umumlashmalar chiqarishi, ba'zi mushak shakllarining ko'rinishidagi o'zgarishlar qoidalari va me'yorlarini belgilaydi. Insonni bunday chuqur ilmiy o'rganishda Leonardo da Vinchi, Mikelandjelo, Losenko, Shabuyev va boshqalarning rasmlarini misol tariqasida ko'rsatish mumkin. Leonardo da Vinchi rasmida biz nafaqat tashqi mushaklarning ajoyib bilimini, balki chuqur

yotgan paylar, kemirchak (tog'ay) larni xam ko'ramiz. o'tmishning buyuk ustalari inson tanasining va bosh tuzilishining anatomik qurilishini diqqat bilan o'rganganlar va suyaklar, mushaklar, paylarning, jumladan, angiologiyaning (qon tomirlarining joylashishini o'rganuvchi fan) asosiy xususiyatlarini eslab qolganlar. Bu bilimlar rassomlarni boyitgan va ularni kasb maxorati cho'qqilariga yetaklagan.

Bu yuqorida aytib o'tilgan fikrlarning xammasi naturadan rasm chizishdagi chuqur ilmiy bilimlarni talab etilishidan dalolatdir. Talaba naturani o'rgana borib, jiddiy ilmiy ma'lumotlarga tayanib, uning qurilish qonuniyatlarini idrok qilgan xolda suyak va mushaklar qurilishining umumiy uyg'unlashuvini tushuna boshlaydi. Biz odam boshi shakliga bag'ishlangan qo'llanmada yana kalla suyagi so'ngaklarini taxlil qilishdan boshlaymizki, tirik boshni tasvirlashda bularni bilish juda muximdir. Kalla suyagi so'ngaklarini taxlil qilishda chakka suyagi, jag' suyagi shakillarining xarakteriga, jag' suyagi o'simtasiga, pastki jag' va ensa (gardan)larga aloxida e'tibor berish kerak. Shuningdek, katta ensa, chuqurchasi va ellipsoid shaklidagi ikkita bo'rtib chiqqan qismiga (ular yordamida gardan suyagi atlant, bo'yin suyagining yuqori umurtqasi bilan tutashadi) e'tibor qaratish kerak. Bu suyaklarning xammasi kalla suyagining umumiy xakteri kabi xar xil tomondan o'rganilishi kerak. Rassom uchun eng asosiysi esa, bu o'rganishlarning xammasi qo'lda qalam va qog'oz tutgan xolda o'tishi lozim. Shuning uchun oliy o'quv yurtlarida tirik bosh rasmini chizishda birinchi topshiriq kalla suyagini uch burilishda chizish topshiriladi.

Shunday qilib kalla suyagini chizishda shu narsani esda saqlab qolish kerakki, kalla suyagi ikki qisimsdan-kalla suyagi quti (ensa, gardan tomon) va old qisimlardan iborat bo'ladi, ular turli shakl va o'lchamli juda ko'p so'ngaklardan tashkil topgan.

Kalla suyagi qutisi oltita suyakdan tashkil topgan bo'lib, ular o'zaro tishsimon choklar bilan biriktirilgan (ensa, orqa), peshona (old), ikkita tomon tepa suyagi va ikkita chakka (yon) suyaklar.

Old qismi ikkata ko'z kosasi (chanog'i, noksimon shakldagi burun kosasi, ko'z kosasining ostidan jag' suyagi (jag' suyagi o'simtasi bilan), ustidan qosh ust iva chakka suyaklari qoplangan. Burun kosasi (chuqurchasi) dan yuqorigi jag' suyagi, pastdan esa kalla suyagining old qismiga ikkita simmetrik bo'laklar-o'ng va chap bo'laklardan iborat pastki jag' tutashadi.

Bu suyaklar shaklining xarakter iva ularning qurilish xususiyatlariga va umuman bosh shaklining xarakteristikasiga bog'liqdir. Shuning uchun naturadan kalla suyagini chizar ekansiz, xar bir suyakning umumiy shaklini eslab qolishga xarakat qiling. Chunki ular xar bir kishining tirik boshini tasvirlayotganingizda zarur bo'ladi.

Jag' suyagi va jag' suyagi o'simtasi shaklining xarakterini eslab qolar ekansiz, tirik bosh rasmini chizishda yonoqlar shaklining to'g'ri modellanishiga vash u joyning o'zida quloq suprasini tasvirlashda sizga yordam berishligini nazarda tutish kerak. Jag' suyagi o'simtasining kattaligi taxminan to'rt enli keladi va jag' suyagi o'simtasining uchi doimo quloq suprasi va (bukri) o'rtasiga joylashgan bo'ladi. Buni xar Kim o'zida tekshirib ko'rishi mumkin. Jag' suyagi o'simtasini ushlab ko'rib, xamma xam u quloq suprasi o'rtasiga kirib borishligini o'simtani paypaslayotgan barmoq esa (bukriga) taqalayotganligiga ishonch xosil qilishi mumkin. Bu narsani bilmay turib o'quvchi odatda quloqni yo yonoqda, yo ensada aks ettirib qo'yadi.

Ensa (gardan) suyagining so'rg'ichsimon o'simtasi xar qanday kishida yaxshi ko'rinadi, u boshni yelka suyagi bilan turuvchi ko'krak-o'mrov mushaklarining birlashtiruvchisidir. So'rg'ichsimon o'simtalarining joylashishiga mushaklar shaklining xarakter iva umuman bo'yin xarakteri bog'liqdir.

Asosi taqasimon shaklga ega bo'lgan pastki jag'o'z shoxchalari bilan yonoqo'simtasiga kirib boradi va yonoqlar ustida o'ziga xos xarakterdagi chuqurcha xosil qiladi.

Kalla suyagi qutisining chakka oldi yuzalari xam ichkariga, yonoq suyagi o'simtasi ichiga tortgan bo'ladi, buni tirik bosh rasmini tasvirlashda xisobga olish kerak.

Peshona suyagi uchta katta yuzalardan tashkil topgan bo'ladi: bittasi-peshona bugrilari bilan peshona o'rtasi va peshona bugrilaridan chakka suyaklarga tortilgan ikkita yon. Vertikaliga ko'ra peshona suyagi qismga ajraydi: yuqori qismi-peshona bugrilari, pastki-qosh usta chiziqlari.

Kalla suyagi qumumiy qonuniyatlarini o'rganib olib, uning yoshiga ko'ra o'zgarishlarini xam xisobga olish zarur. Kalla suyagi qurilishning umumiy qonuniyatlarini o'rganib olib, uning yoshiga ko'ra o'zgarishlarini xam xisobga olish zarur. Kalla suyagining yoshiga ko'ra o'zgarishlarini beshta davrga ajratish mumkin: birinchisi – tug'ilishdan yetti yoshgacha; ikkinchisi – yetti jinsiy yetuklik yoshigacha (16 yosh); uchunchisi – o'n olti yoshdan 30 yoshgacha (to'liqo'sish va rivojlanish yoshigacha); to'rtinchisi – 30 yoshdan 60 yoshgacha va beshinchisi – 60 yoshdan katta yoshgacha. Yosh go'daklarda kala qutisining miya qismi old qismiga qaraganda ancha katta bo'ladi. Ikkinchi davrda suyaklarning o'sish jarayoni sekinlashadi va old gardan suyaklarining o'lchamlari o'rtasidagi farq uncha bo'lmaydi. Uchinchi davrda peshona suyagi tez rivojlanadi, kalla suyagining miya qismi kengayadi va yuqoriga qarab o'sadi. Old qismi uzunlashadi, yonoq suyagi yoylari keskin yozila boshlaydi. Kala suyagi uzil-kesil, ya'ni katta kishilarga xos ravishda shakllanadi. To'rtinchi davrda suyaklar o'sishdan to'xtaydi va xyech qanday o'zgarish sodir bo'lmaydi. Beshinchi davrda old qismi o'zgara boshlaydi, ya'ni kichrayadi, tishlar to'kila boshlaydi. Buning natijasida pastki jag' ko'tariladi, daxon keskin old tomonga turtib chiqadi, yuz qisqaradi; Kalla suyagining choklari qotadi 40-rasm.

Tajribali rassomlar bu xususiyatlarini xisobga oladilar va ularni rasmda ishonch bilan aks ettiradilar. Masalan, bola boshining tasvirlarini beruvchi mashxur Rebens rasmda bola bosh suyagining o'ziga xos qurilishini ko'ramiz: kalla suyagi qutisining kata yuqori qismi kichik old qismiga nisbatan farqi seziladi. Anna shu munosabat bilan Rubens o'z o'tmishdoshlari kabi san'atni aniq fanlarga qiyoslab ilmiy idrok etish usuliga amal qilgan va odam boshi jumladan, go'dak boshining doimiy shakllanish qonunini ilmiy-nazariy jixatdan asoslashga va tasvirlashning o'ziga xos uslubini ishlab chiqishga xarakat qilgan.

Ushbu misol yana bir karra shuni tasdiqlamoqdaki, realistik yo'nalishda rasm chizuvchi uchun xaqiqiy ilmiy bilimlar juda zarur. Uning bu xarakati san'at qoida va qonunlarning keragi yo'q, ular ijodiy imkoniyatlarni tor doiraga solib cheklab qo'yadi, degan fikrdagi kishilarga javob bo'ladi. Tabiat va san'at qonuniyatlarini bilmay turib formalist rassom odam tasvirini real borliqqa muvofiq tasvirlay olmaydi.

43-rasmdagi xomaki tasvirda o'ziga xos yuz tuzilishiga ega bo'lgan o'smir ta'svirlangan. Bu o'rinda biz kalla suyagi qutisi (miya qismi) old suyakka nisbatan uncha kattaligicha turganligini ko'ramiz. Peshona suyagidagi peshona bugrilari xali rivojlanib yetganicha yo'q. Yonoq suyaklari (yonoqo'simtali) xali to'la shakllanmagan, pastki jag'xam shunday.

o'rta yoshda peshona suyagi kuchli rivojlanadi, old qismi uzunlashadi yonoq suyaklari yoylari keskin yozila boshlaydi. Inson keksayganda tishlari to'kilib ketishi munosabati bilan daxan keskin oldinga turtib chiqadi, old qismi kichrayadi.

Odamning tirik boshini tasvirlashda kalla suyagi qurilishi xaqidagi bilimlardan tashqari rassom boshning yelka kengligi bilan tugashish qonuniyatlarini xam bilishi kerak. Kalla suyagi qutisi yelka kengligi bilan yettita bo'yin umurtqalari yordamida tutashadi. Bu umurtqalar birining ustiga biri joylashgan bo'ladi, lekin ular orasida bukiluvchan tog'aylar bo'ladiki, bir tomondan ularni birlashtirib tursa, ikkinchi tomondan ularning xarakatlanishiga imkon tug'diradi. Birinchi umurtqa yuqorida bo'lib unda kalla o'rnashgan bo'ladi va atlant deb nomlanadi (osmonu falakni tutib turgan afsonaviy devqomat Atlantga o'xshatish o'rtasida yumaloq teshik bo'lib gardan (ensa) suyagi bo'g'inli o'simtali)i bilan birikadi. Bosh xarakatga kelganda atlant faqat bosh orqaga va oldinga egilgandagina ishtirok etadi. Ikkinchi bo'yin umurtqasi epistropey (o'q) ataladi. Uning yuqorigi o'simtasi Tish ko'rinishida vertikal ravishda yuqoriga ko'tariladi va atlant teshigiga kirib boradi xamda unda o'q (o'zak) rolini o'ynaydi. Uning atrofida esa bosh o'ng va chap tomonga xarakat qiladi. Yettinchi bo'yin umurtqasi biz uchun uning turtib chiqqan qismi yaxshi

ko'rinishi va odamning beldan yuqori va qomatni chizishda mo'ljal bo'lib xizmat qilishi uchun xam muximdir. Keyinchalik siz yalang'och odam qomatini chizish mashqlarida yettinchi bo'yin umurtqasi va bo'yintiriq chuqurchasi sizga odamning tik turgan qomati muvozanatining o'qini aniqlashingizda doimo mo'ljal bo'lib xizmat qiladi. Shu o'rinda quyidagilarni eslab qolish kerakki, yettinchi bo'yin umurtqasi yelkaning yuqori chetidan o'tuvchi gorizontal chiziqda joylashadi. Bu qonuniyatni bilish bo'yin rasmini to'g'ri chizish va boshni yelka kengligi bilan uyg'unlashtirishga yordam beradi.

Bosh mushaklari asosan kalla suyagining old qismida joylashadi, ular kalla suyagi so'ngaklarini qoplab turadi va yuz shakli, umuman butun bosh xarakterini belgilaydi. Peshona mushagi o'zining rastki uchlarini bilan qosh osti terisiga yopishgan bo'lib, u qisqarishda qoshlarni ko'taradi. Peshona mushaklarining tolalari qanchalik ko'p qisqarsa, qoshlar shunchalik ko'tariladi, shu bilan birga peshonada chuqurroq va relfli ajinlar paydo bo'ladi. qoshlar ko'tarilganda qovoqxam ko'tariladi va ko'z kattaroq ochiladi.

Ko'z mushaklari qisqarganda qovoqlarni yopib qo'yadi. Ko'z mushaklariga qoshlarni surib turuvchi mushakni xam kiritish kerak, bu mushak o'z navbatida qisqarganda qoshlarning ichki uchlarini pastga tushiradi.

Burunning piradimasimon mushagi qoshlar o'rtasiga joylashgan bo'lib, ular burun suyagi ustiga va qoshlar oralig'idagi teriga yopishgan bo'ladi.

qosh mushaklari ko'zning aylanma mushagi ustiga, bir uchi esa peshona suyagi, ikkinchi uchi qosh terisiga yopishgan bo'ladi.

Chaynash mushagi yonoq suyagi, yonoq suyagi o'simtasi va jag'ning pastki qismiga yopishadi. Chaynash mushaklari odam yuzida yaxshi ko'rinadi va ularning bosh shakli xarakteriga ta'siri kattadir.

Kichik yonoq suyagi mushagi burun – lab burushig'iga yopishgan bo'ladi va uni xamda yuqori labni ko'taradi.

Yuqori labni ko'taradigan mushak yuqoridan ko'z kosasi chetiga, pastdan esa burun qanoti va yuqori labga yopishgan bo'ladi.

Burun mushagi ikki tutamga: - ko'ndalang va qanotli tutamlarga ajraladi. Ko'ndalang tutgan yuqori lab mushagi ostigacha, qanotlisi esa jag'ning yuqorigi qoziq tishi tepasi va burun teshigi o'rtasida joylashadi.

Og'izning aylana mushagi og'iz teshigini qoplab turadi, lablar qalinligi asos bo'ladi. Og'izning aylana mushagi ikki qismga ajraydi: tashqi va ichki. Ichki qism qisqarganda og'iz burchaklari o'zaro yaqinlashadi va lablarga yumaloq shakl beradi; tashqi mushak qisqarganda lab qismlari og'zini maxkam yopadi. Og'izning aylana mushaklari aks xarakat qilganda esa yuqori lab va burun qanotlari ko'tariladi, pastki lab va burchaklari pastga tushadi.

Labning uch burchakli mushagi daxanning og'iz burchaklaridan pastroqda yon tomonlariga joylashgan bo'ladi. U o'zining keng asosi bilan pastki jag'ning quyi chetiga, ustki uchi bilan esa og'iz burchaklari yuqori lab terisiga yopishadi.

Pastki labning kvadrat mushagi pastki jag' suyagi va bo'yining teri osti mushagidan boshlanadi va pastki lab terisiga yopishgan bo'ladi.

Ko'krak o'mrov mushagi gardan suyagining so'rg'ichsimon o'simtasidan boshlanadigan boshni yelka bilan birlashtiradi, u bir tutam bilan ko'krak suyagiga, boshqa tutam bilan esa o'mrovga yopishgan bo'ladi, shuning uchun xam u anna shunday ataladi. Mushak qisqarayotganda boshni old tomonga engashtiradi va boshni xar tomonga buradi. Agar xar ikki mushak bir vaqtning o'zida qisqaradigan bo'lsa, bosh yuqori va orqaga ko'tariladi. Ko'krakning yuqori qismida tutashgan ko'krak-o'mrov mushaklari bo'yicha o'ziga xos chuqurcha xosil qiladi. Tirik bosh rasmini chizayotganda u doimo xisobga olinadi, va u ko'pincha mo'ljal bo'lib turadi. Masalan, boshni bo'yin va yelka kengligi bilan tutashtirish, ya'ni boshni yelkaga to'g'ri joylashtirish kerak bo'lsa, bo'yintiriq chuqurchasi asosiy mo'ljal bo'ladi. Yelka kamari – inson tanasining eng xarakatchan qismidir, u tirik naturada yaxshi ko'rinadi va asosiy o'rganish obyekti xisoblanadi.

Avval ko'rsatib o'tganimizdek, anatomiya bo'yicha o'kuv materialini o'zlashtirish va mustaxkamlashda ganch Ekorshe namunasidan foydalanish mumkin.

Bu o'rinda xar bir mushakning plastik xususiyatini eslab qolish muxim. Shuning uchun xam rassomlar butun anatomiyani emas, balki aynan plastik anatomiyani o'rganadilar. Rassom uchun nafaqat mushakning umumiy ko'rinishi, balki mushaklarning suyaklarga boshlang'ich va oxirgi yopishishlarni, eng asosiysi esa-mushak tolalarining yo'nalishi (joylashishi)ni xam bilish juda muximdir. Chunki tasvirda shaklga tus berishda rassom qalami ana shu mushaklar yo'nalishi bo'yicha xarakatlanishi lozim, bu esa rassomga ishonchli realistik obraz yaratishga yordam beradi.

Dastlabki paytlarda o'kuv materialini mustaxkamlash va uni amalda ijodiy-faol ravishda qo'llash ma'lum dasturiy amalni talab etar ekan, tirik bosh rasmi ustida ishlashning uslubiy bosqichma-boqichda ko'rib chiqamiz.

Ishning uslubiy bosqichi aslida ganch bosh rasmini chizishda qanday bo'lsa, shundayligicha qoladi. Shu o'rinda biz o'quvchining diqqat-e'tiborini tirik bosh rasmini chizishning aloxida muxim tomonlariga qaratmoqchimiz.

Biz oldin aytib o'tganimizdek, tasvir turish jarayonini aloxida bosqichlarga bo'lib chiqish shartli bir xoldir. Yosh rassomga faqat o'quv materialini yaxshiroqo'zlashtirib olish uchun zarur. quyida biz tirik bosh rasmini chizishning to'rttta bosqichni ko'rib chiqamiz:

1) *tasvirning kompozision joylashishi, bosh shaklining umumiy xarakterini, shuningdek qismlar va umumiy shaklning proporsional nisbatlarini belgilab olish:*

2) *bosh shaklining anatomik tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini ochib borgan xolda chiziqli-konstruktiv tasvirlash:*

3) *tus munosabatlarini xal etish orqali shaklini detalli chizib chiqish:*

4) *materiallilik xususiyatini ochib beri shva ishga yakun yasash-umumlashtirish. Bularning xammasini erkak kishining boshini yelka kamari bilan tasvirlash misolida ko'rib chiqamiz.*

Birinchi bosqich - qog'ozda yuzasida tasvirning kompozision joylashishi, bosh shaklining umummiy xarakterini va proporsiyalarini belgilash.

Bohqichli rasm chizishga kirishishdan oldin naturani xar tarafidan ko'rib chiqish va mazkur boshning xarakterli xususiyatlarini belgilab olish, eng qiziqarli nuqtani tanlab olish va ushbu nuqtadan rasm qanday ko'rinish kasb etishini tasavvur qilib olish zarur. Buning uchun turli nuqtalardan turib bir qator kompozision qalam chizgilar bajarish, ulardan eng yoqib qolgan joyni tanlash lozim. Bu narsa shuning uchun qilinadiki, rasm ishlash jarayonida siz birdaniga tanlangan joyingizdan «sovib» qolishingiz mumkin.

Talabalar odatda qiyofachining ifodali turishining o'zidanoq ilxomlanib ketadilar va darxol kompozision vazifa xal etildi va endi uni faqat mexanik tarzda, ko'z qanday ko'rinayotgan bo'lsa shundayligicha qog'ozga tushurish qoldi, deb xisoblaydilar. Lekin natura aslida obrazli, juda yorqin va ifodali bulishi bilan birga tasvirda ushbu nuqtai nazardan uning ko'rinishi yetarli darajada ishonchli chiqmay qolishi mumkin. Shuning uchun xam rassom uchun asosiy massa, bosh silueti va chizish xamda yuz tuzulishi, soch va ko'zlar go'zalligini ko'rish va xis qila bilish juda muximdir. Ushbu modeldan kompozision chizgilar chizishda talaba avvalo eng ifodali ko'rinishni tanlab olish kerak. qulay nuqta tanlab olingandan keyin rasm chizishga kirishamiz.

Avvalo, qalamni qog'oz ustida yengilgina, bosmasdan xarakatlantirib modelning kompozision tuzilishini xal qila borib, boshning umumiy shaklini belgilab olamiz. Kompozision yechim ustida ishlab turib, bir yo'la boshni sxematik tarzda belgilab olinadi. Bu prespektiv qonunlarni to'g'ri xal qilishga yordam beradi. Tasvirni qog'oz ustida joylashtirib bo'lingandan so'ng bosh shakli xarakterini, boshning burilishini (xolatini), uning bo'yin va yelka kengligi bilan boshlanishini aniqlab olamiz.

Geometrik shakllar, jumladan kubni tasvirlashdan bo'lgani kabi, bosh rasmini chizishda xam uning, kata shaklining konstruktiv asosini ochishdan boshlash kerak.

Boshning old qismini yon qismlardan chiziqlar bilan belgilab olganimizdan so'ng unga profil chizig'i qo'ying va naturaga qarab uning yo'nalishini tekshirib oling. Shunday so'ng old qismidagi burun, lab, ko'zlar joylashgan o'rinlarini aniqlaymiz. Profil chizig'i yordamida biz aloxida qismlar, yaxlitlik xamda umumiy boshning umumiy shakli ko'rinishi proporsional nisbatliklarni xam aniqlab olishimiz mumkin. Talabalar ganch boshni tasvirlayotganda qurish sxemalari va proporsiya qonunlardan dadil foydalaniladilar. Lekin tirik bosh rasmini chizishga o'tishda esa ular bunga botina olmaydilar. Tirik bosh rasmini chizishda profil chizig'ini dadillik bilan uchta teng qismga ajrating. Bu sizga nafaqat tasvirni to'g'ri qurish, balki portret o'xshashligiga erishish uchun xam yordam beradi. Masalan, profil chizig'ini uch teng qismga ajratib biz ushbu misolimizda ko'rsatilgandek, sochi to'kilayotgan kishida sochlar qoplamasi qoplama chizig'idan ancha balandda joylashishini, quyuq, osilgan qoshlar qosh usti yo'ylaridan pstroqda bo'lishini belgilaymiz.

Ushbu bosqichda eng asosiysi boshning umumiy ko'rinishi va uning xarakterini to'g'ri belgilab olishdir. Detellar (burun, ko'zlar, og'iz) faqat belgilab qo'yiladi: ularga tus berishga shoshish kerak emas, ularni keyinroq, xamma narsalar o'z joyida belgilab bo'lgandek keyin qilsa xam bo'laveradi.

Amaliyotdan ma'lumki, ko'pchilik talabalar tirik bosh rasmini chizayotganda «umumiylikdan xususiylikka, kata xajmdan kichik xajmga» usulida ishlashga amal qilmaydilar. Ular, kata shaklning umumiy xarakterini aniqlab olmay, mayda ikir-chikirlarni kipriklar, ajinlar, teridagi nuqsonlarni chizishga kirishib ketadilar. Ularning nazarida go'yo bular portret o'xshashligini ochib berishda eng asosiy narsadek tuyuladi. Shuning uchun, ular rasm chiziga kirishar ekanlar, bosh shaklining umumiy xakteri bilan tanishib chiqmaydilar, qiyofachini faqat bir tomondan (bir nuqtadan) kuzatadilar, ya'ni boshni faqat qisman ko'radilar. Ular nimani ko'rsalar shundayligicha passiv ravishda ko'chirib qo'yadilar. Buning asosiy sababi talabalar ganch bosh rasmini chizishda olgan bilim va malakalarini umuman unutib qo'yganliklaridadir. Bunday talabalarga rasmdagi o'xshashlik detellarni sanab o'tish bilangina emas, balki

proporsional nisbatlarni to'g'ri belgilash shakl xarakteri, aloxida qismlarning o'zaro bog'liqligi to'g'ri ochib berishda ekanligini tushuntirish kerak. Shuning uchun dastlab bosh shaklining umumiy xarakterini belgilab olish va detallar joylashish o'rinlarini aniqlab olish lozim. Tasvirga o'zgartirishlar kiritish mumkin bo'lishi uchun rasmni qog'ozga qalamni yengilgina yurgizib tushuramiz va chiziqli – konstruktiv rasmga o'tamiz.

Ikkinchi bosqich - prespektiva va anatomik tuzilishni xisobga olgan xolda bosh shaklini chiziqli – konstruktiv tasvirlash.

Umuman bosh va uning bo'laklarini chiziqli – konstruktiv tasvirlashga o'tayotganda xajm qanday tashkil topishni ko'rgazmali ravishda ko'rsatishga xarakat qiling.

O'ar bir yuza xar xil yoritilganlik kuga ega va biz shu yuzalarni yengil chiziqlar bilan berib, butun bosh shakli, uning bo'laklarni xam to'g'ri va ishonchli chiqarishimiz mumkin.

Bosh shaklini chizishda shaklning konstruktiv asosini ochib borib, bir yo'la kalla suyagi so'ngaklari bilan asoslangan shakl xarakteriga xam aniqlik kiritish lozim. Bizning misolimizda gardan suyagi oldinga turtib chiqqan, bosh usti chiqiqlari peshona bugrilarga nisbatan biroz keng, yonoq suyagi o'simtalari yaxshi rivojlangan va yonoq suyaklari ancha oldinga turtib chiqqan pastki jag' keng va kalla suyagi qutisi suyaklar bilan zichlashib ketgan. Shaklni bunday taxlil qilish rasomga boshning xarakterini to'g'ri ochib berishga imkonini beradi. Shaklni yuzada oddiydan murakkabga prinsipi bo'yicha tasvirlashda, bosh rasmini chizishning butun jarayonidan katta shaklni tasvirlashda detalli tus berishgacha bo'lgan jarayon umuman boshni va aloxida detellarni (burun, lab, ko'zlarni) taxlil qilishda xam so'zsiz bajarish kerak.

Ko'z, quloq, burun, lablar shakkliga aniqlik kirita borib doimo ular o'rtasidagi bog'liqlikni kuzatib turish lozim. Har bir bo'lak bir-biri bilan uyg'unlashishi maqsadga muvofiqxalaqit bermagandagina yaxshidir. Ushbu xolatda bunday o'zaro bog'liqlik bugrilari, qosh usti chiqiqlari, ko'z kosasi,

yuqori va pastki qovoqlarni birlashturuvchi yordamchi chiziqlar bilan ko'rsatilgan.

o'xshashlikni ochib berish uchun rassom ko'zlarning joylashish xarakterini diqqat bilan kuzatishi zarur. Ko'zlar shunday joylashishi kerakki, unda ichki (ko'z yoshi qobig'i) va tashqi burchaklar gorizontal chiziqda turgan bo'ladi, bu xolni Yevropa irqiga xos bo'lgan kishilarda kuzatish mumkin. Ko'zlar shunday joylashtirilishi mumkinki, unda ichki burchaklar (ko'z yoshi qobig'i) tashqi burchaklarda pastroqda bo'ladi (49-rasm), bu xolni mo'g'ul irqiga oid kishilarda kuzatish mumkin. Lekin ko'z shunday xam joylashagan bo'lishi mumkinki, unda ichki burchaklar tashqi burchaklardan yuqoriroq turadi (50-rasm), bunday xolatni keksa yoshli kishilarda kuzatish mumkin. Ushbu xolatda naturachining ko'zi gorizontal joylashgan.

Odam boshini to'g'ri va ishonchli tasvirlash quloq suprasining to'g'ri joylashganligiga ko'p jixatdan bog'liqdir. quloq rasmini chizayotganda quloq suprasining pastki (yumshoq joyi) jag' suyagi unchalik yopib qo'ymasligini yodda tutish kerak. Yonoq suyagi o'simtasi doimo quloq supراسi o'rtasida joylashgan bo'ladi. Buni, biz avval aytib o'tganimizdek, xar kim o'zida tekshirib ko'rishi mumkin. Yonoq suyagi o'simtasini ushlab ko'rib siz shunga ishonch xosil qilasizki, u quloq supراسini o'rtasiga kirib boradi, yonoq suyagini paypaslayotgan barmoq esa uning bukrisiga borib taqalishiga ishonch xosil qilasiz. quloq ensaga yoki yonoqda chizilib qolmasligiga doim e'tibor berish kerak. quloq supراسining joylashishni to'g'ri belgilash uchun quloq supراسining ustki jag' suyagi shoxchasiga parallel bo'lishligini kuzatib borish kerak. Rasmda o'qlar yo'nalishi strelkalar bilan ko'rsatilgan.

Shakl xarakteri va quloq supراسining joylashuviga aloxida etibor qarating. O'ar bir kishining quloqlari o'ziga xos tuzilishiga ega. quloq shakli qurilishining qonuniyatlarini bilgan rassom xar bir detal xususiyatini osongina ilg'ab olishi mumkin. Odam qulog'i beshta asosiy qismlardan iboratdir. Siz qiyofachingiz quloq supراسining o'ziga xos tomonlarini kuzating.

Shuningdek bosh shaklining bo'laklari burun, lab va ko'zlar xarakatiga xam diqqat bilan e'tibor bering. Bosh bo'laklarning xarakteri boshning o'z xususiyatiga bog'liq, yoki aksincha. A.Dyurer o'z asarida shunday yozgan edi: «Masalan, bu juda uzun yoki bu juda qisqa yuz deyishganda unga qismlar xam taalluqli bo'ladi; bu juda baland, past, do'ng peshona yoki yassi peshona demakdir. Burunlarga xam ana shundaylar taalluqli bo'lishi mumkun. Ba'zilarining burni xaddan tashqari qirg'iy, uzun va osilgan, boshqalarniki esa aksincha, juda kalta, kekkaygan, qalin, qulupnay sifat, puchuq yoki peshona chizig'idan xaddan tashqari turtib chiqqan bo'ladi. Shuningdek, ba'zilarida ko'zlar kirtaygan, ichiga cho'kib ketgan yoki chaqchaygan bo'ladi. Ba'zi kishilar ko'zlarini juda qisqa ochadilar va pastgi qovoqlar yuqori qovoq tushgandagidan xam kattaroq bo'ladi; boshqalar ko'zlarini baqraytirib ochadilar, ularning ko'z qorachig'i yaqqol ko'rinadi. Ba'zi kishilarning qoshlari ko'z ostidan ancha ko'tarilgan, boshqalarniki ko'z ustida tushib turgan, bir kishida ular ingichka bo'lsa, boshqasidikida baroqqosh bo'ladi.

Ba'zi odamlarning lablari cho'chchaygan, boshqalarniki ingichka, osilgan: ba'zilarida ustki lab paski labga nisbatan ko'tarilgan (yoki aksincha), ko'pincha qalinroq bo'ladi: bir kishida burun ostidagi labi uzun bo'lsa, boshqasida kalta bo'ladi va xokazo. Shuningdek ba'zi kishilarning daxani yo'g'on, keng, kata bo'lsa, boshqalarda u juda kichik va uchli bo'ladi; ba'zan u orqaga, tomoqqa tortilgan yoki aksincha, tomoqdan ancha turtib chiqqan bo'lishi mumkin va ba'zan ular uzun, ba'zan esa kalta bo'ladiki, yuqorida aytib o'tilganidek, ular ko'ndalang chiziqlar bilan belgilanadi.

Bunday diqqat bilan kuzatish rasm chizuvchiga rasmda modelning individual xususiyatlari va portret o'xshashlikni ochib berish imkonini beradi.

Ushbu qiyofachimiz qulog'iga nazar solar ekanmiz, uning gardani kalla suyagi so'ngagiga yopishganligini sezamiz. quloq suprasining bu xususiyati ushbu odamning qulog'i va butun boshining xam o'ziga xos xarakterini ko'rsatadi.

Yonoq va chaynash mushaklari yaxshi rivojlangan yonoqlari esa kuchli bo'rtmaga ega ekanligini ko'ramiz. Uni tasvirlash orqali, obraz xarakteristikasini kuchaytiramiz.

Keng peshona mushaklari terining ko'ndalang burushlari bilan chuqurchalar xosil qilgan. Ularni tasvirlashda extiyot bo'lish kerak, chunki bo'rtmalar yonoqlardagi teri burushlari bilan «tortishib» qolishi mumkin.

Uchinchi bosqich - tus berib shakilni detallashtirish.

Shaklni detallashtirishdan oldin ish bosqichlarining to'g'ri xal etilganligini yana bir bor tekshirib chiqing. Shaklning umumiy ko'rinishini yo'qotmaslik uchun tasvirga sekin-astalik bilan tus beriladi. Dastlab yengilgina tarzda asosiy soyalarni belgilab chiqiladi. Bu esa bosh shaklni yaxlit ko'rish, aniqliklar kiritish imkonini yaratadi. Shundan so'ng yana umumiy shakldan kelib chiqqan xolda yuz bo'laklariga o'tish mumkin. Aloxida bo'laklarga aniqlik kiritib borib, shakl tuzulishi qonuniyatlariga diqqat bilan e'tibor bering. Masalan, ko'zlar rasmni chizayotganda shuni esdan chiqarmaslik kerakki, ko'z soqqasining old bo'rtmasini mutuz parda tashkil etadiki, uning orqasida markazdagi ko'z qorachig'i bilan rangdor qoplama turadi. Ko'pchilik talabalar ko'z qorachig'ini o'rtasi qora doirasi bo'lgan yassi disk sifatida tasvirlaydilar. Bu noto'g'ri. Markazdagi ko'z qorachig'li rangdor qoplama yassi emas, balki qabariq shakilga egadir. Ko'z soqqasini qovoqlar yopib turadi. Ko'z bir tomonga qaraganda mutuz qabarig'i yuqori qovoqlarni xam o'sha tomonga, ya'ni odam qayoqqa qarasa o'sha yoqqa buriladi. Shuning uchun yuqori qovoqlarni chizayotganingizda uning tashqi va ichki tomonlariga diqqat bilan e'tibor bering. Ushbu misolimizda naturachining nigoxi o'ngga va biroz yuqoriga qaragan. Ko'z shaklini detalli chizib chiqishda yorug'likning taqsimlanish qonuniyatlarini xam yodingizdan chiqarmang. Oddiy sharoitlarda yorug'lik yuqoridan tushadi va yuqori qovoqqalinligi soyada, pastkisi esa yorug'likda qoladi. Talabalar odatda yuqori qovoqning pastki yuzasini va pastki qovoqqalinligini bir xilda tuslaydilar, ba'zan esa qovoqlar qalinligi faqat chiziqlar bilan cheklanib qolib, umuman

ko'rsatmaydilar. Pastki qovoqni juda extiyotkorlik bilan, qalamni qog'ozga tegar-tegmas qilib chizish kerak, ayniqsa portret o'xshashligiga erishayotgan paytda.

qoshlar rasmini chizishda jiddiy e'tibor bering. qoshlar xilma xil bo'ladi, ular keng, tor, qalamqosh, baraqqosh, tekis, pastga qarab osilgan, chimirilgan, bir-biriga tutashib ketgan bo'lishi va portret xarakteristikasining aniq chiqish qoshlarning xam to'g'ri yoritilishiga bog'liq bo'ladi. Ushbu vazifada naturachining qoshlari quyuq, ko'zlari ustida osilib turibdi.

Odamning tirik boshini tasvirlash jarayonida ko'pchilik talabalar, shaklni detalli ishlash, rasmning badiiy ifodali chiqishida uning detallarini umumlashtira olishiga bog'liq. Shaklga detalli ishlov berish rasmning ifodali chiqishini oshiradi. Ishning ushbu bosqichda bosh shakli va uning detallariga aniqlik kiritib borib, bir yo'la tus berish masalasini xal qilish uchun xam asos tayyorlashingiz kerak.

Akademik rasmda nafaqat shaklning to'g'ri tasvirlanganligi, balki uning ifodali chiqaanligi xam qadrlanadi. Rasmdagi ifodalilik tus berish vazifasini qanchalik to'g'ri xal etilganligiga xam ko'p jixatdan bog'liq bo'ladi.

Ko'pchilik talabalar «**tus**» atamasini noto'g'ri talqin qilganliklari uchun xam ular bu so'zdan rasmda to'g'ri foydalana olmaydilar, anna shu tushuncha ustida biroz to'xtaymiz.

«**Tus**» (**ton**) so'zi grekcha «**tonos**» so'zidan olingan bo'lib, u «**kuchlanish**» degan ma'noni anglatadi. **Tus (ton)** – yorug'likning fizik xarakteristikasidir.

«**Tus**» deyilganda bir yorug'lik manbaiga qarab predmet yuzasiga yorug'likning miqdori va sifatini vash u predmet rangini tushunamiz. Predmetning aloxida yuzalari yoritilganligining o'zgarishi ularning yorug'lik manbaiga nisbatan kenglikdagi xolatiga bog'liq bo'ladi. Tus yorug'lik manbaining xarakteri (tabiiy – quyosh, oy nuri; elektr lampochkasi, sham) va yorug'lik tushayotgan predmet rangi bilan o'lchanadi.

Yorug'lik (nur) jism yuzasiga tushar ekan, u tus kuchini belgilaydi. Yuzalarning yorug'lik manbaiga nisbatan turganiga qarab tus xarakteristikasi

xam o'zgaradi. Rasm chizuvchilar ayniqsa tirik odam boshi rasmini chizishdek murakkab vazifani bajarishda ko'p chalkashadilar. Ular bosh shakliga tus berayotganlarida nur-soya gradasiyasini, binobarin, xajmning yoritganlik darajasini ilg'ab olamaydilar. Masalan, ular qora sochlarni tasvirlayotganlarida bu sochlarni darhol bir tekis, bir xil ranga qoplab qo'yadilar va qayerda soya, qayerda yarim soya va qayerda yorug' bo'lishligini ko'rsatmaydilar. Vaxolanki, qora sochlarga tushgan yorug'lik xuddi, aytaylik burun uchiga tushgan yorug'lik kabi bo'lishi mumkin.

Rassom Malik Nabiye'vning xomaki rasmlari tus berish vazifasining qiziq yechimini ko'ramiz. Rassom qora sochlarni tasvirlar ekan, qog'ozning shu'la tushgan joylarini ochig' (toza) xolda qoldiradi, u sochning xammasini bo'yamaydi, balki soch xajmini nur-soya vositalarda berishga xarakat qiladi.

Juda ko'p xollarda naturani uzoq vaqt davom etadigan jarayonda tasvirlash natijasida talaba xis etish (qabul qilish) jo'shqinligi susayadi, u naturadan passiv ravishda nusxa ko'chirishga o'tadi va o'zi chizayotgan rasmini «bo'yab tashlashga» o'tadi. Ushbu kamchilikni oldini olish uchun P.Chistyakovning quyidagi so'zlarini keltirib o'tamiz: «Detal ustida uzoq ishlash kerak esam, chunki qabul qilish (xis etish) jo'shqinligi yo'qola boshlaydi. Undan ko'ra boshqa, yon-atrofdagi qismni chizishga o'tish kerak. Avval qilingan ishga yana qaytilganda chala qolgan joylarni ko'rish oson bo'ladi».

To'rtinchi bosqich – materiallilikni xal eti shva ishga yakun yasash-umumlashtirish.

Ishning bu bosqichi eng qiyin va davomlidir. Bunda talaba vazifani ma'lum tugallikka yetkazishi, o'quv materialini qanday o'zlashtirib olganligi bilan bir qatorda o'z ijodiy imkoniyatlarini xam namoyon etishi kerak. Talaba model shakliga tus berishda bir yo'la uning materiallilik tomonini xam ochib tuslay olsa rasmning ifodaliligi yanada ortadi. Masalan, agar talaba naturachi ko'zining shakli va xarakterini to'g'ri tasvirlasa-yu, ko'zlarga joziba bermasa, uning chizgan rasmi yetarli darajada ifodali chiqmaydi; u ko'zlarni tasvirlar ekan, kiprik va teri, shuningdek, namlangan ko'zlar jozibasi kabi omillarni to'g'ri ochib

bersa, portretning ifodaliligi yanada ortadi. Ko'zlar jozibasi deganda shu narsani tushunish kerakki, ko'z soqqasi doimo ko'z yoshlari bilan namlangan bo'ladi. Agar rassom ularni tasvirda ochib bera olmasa, u odam ko'zining ishonchli va ifodali chiqishiga erisha olmaydi.

II.2. “Uch avlod” mavzuli portretini ishlash texnologiyasi

Shaklga tus berish va materiallikni ocha borib, sekin-asta soch, qosh, mo'ylovlar va kiyimlar tusini kuchaytiramiz. Bu yuz, soch, kostyum kabilar xususiyatini ochishga yordam beradi. Rasmda materiallikni ocha borib, shaklining plastik xarakteristikasini anig'roq ifodalashga xarakat qiling, undagi ba'zi joylarida paydo bo'ladigan ola-chiporliklardan cho'chimang. Bunday xollarda P.Chistyakov o'quvchilarga shunday der edi: «tasvirlash jarayonida, bir joydan ikkinchi joyga o'tayotganingda butun shaklni ko'zdan qochirma, darov umumiylikka intilma, balki detallar ichiga kirib ket, dastlabki olachiporliklardan qo'rqma, uni umumlashtirish uncha qiyin ish emas, asosiysi nimani umumlashtirish bo'lsa bas. Shaklni uning xajmini berishga intilish sening chiziqlaring, chizgilaringni jonli va ifodali qiladi».

Oxirgi bosqichda qilingan ishga umumiy yakun yasash kerak. Shu yerning o'zida tasvirning xolatini tez-tez tekshirib borish lozim. qilingan ishga yakun yasash bosh nisbatlari, shakl xarakteri, xajm ifodasining ishonchliligi va tus berish nisbatlarining to'g'ri ekanligini tekshirishdan boshlanadi.

Eng avvalo rasmning uyg'unlashuvini tekshirish kerak. Shaklni detali ishlash jarayonida siz rasmni surib yuborgan bo'lishingiz, detallar o'zaro bog'lanishi yo'qotgan, shaklga tus berish jarayonida anatomik tuzilishga putur yetgan bo'lishi mumkin; extimol biror joyda unga yangitdan chizgi berish, kontur bo'yicha esa ifodani bo'rttiruvchi chiziq tortish kerak bo'lar. Shuningdek, xar bir detal shakli xarakterini tekshirib chiqish zarur, chunki ular nafaqat bosh shaklining umumiy strukturasini to'g'ri ifodalash uchun, balki odamning obrazli xarakteristikasini xam bo'rttirib ko'rsatish uchun xam kerak.

Shundan so'ng tus berish vazifasining to'g'ri xal etilganligining tekshirish kerak. Bu o'rinda naturada eng to'q va eng yorug' joylarni belgilab chiqish, ularni yarim soyaga taqqoslagan xolda tasvirni umumiy yaxlitlikka keltirish lozim. Detallarga ishlov berilish darajasiga aloxida e'tibor berish zarur.

Bosh shakli qismlarni ustida ishlash paytida uning umumiy yaxlitligi – butunligiga putur yetkazib qo'yish mumkin. Masalan, quloq juda xam yorqin, peshona qism xaddan tashqari senr-ajin va qoraytirib yuborilgan, lablar bir-biridan keskin ajralib qolishi mumkin va xokazo. Shunday xol yuz bermasligi uchun ishning yakunlovchi bosqichini amalga oshirish kerakki, bunda boshning bo'laklar qismlari yagona butunlikka keltiriladi. Shakl xaddan tashqari maydalashib, ajinlar ko'payib ketgan joylarni umumlashtirish, yorug'likni yaxlitlash, yorug'likmanbaiga qarab bir tekisda uzoqlashayotgan xolatga keltirish lozim; soyadagi qismlarga shunday tus berilsinki, ular umumiy uyg'unlashuvdan chiqib ketmasin. Tasviriy san'at qonun qoidalariga ko'ra uzoq plandagi detallarga kamroq, yaqin plandagilarga esa ko'proq tus berilishi lozim.

qilingan ishlarga yakun yasalayotganda reflekslar yorug'lik bilan bir xil tusda to'lib qolmasligi, qattiqqoraytirib yuborilgan soyalar «darcha» xosil qilmasligi, uzoq plandagi yorug'lik va soya kontrastlari oldinga «chiqib» qolmasligini tekshirib olish kerak. Bunday xatoliklarni tezroq ilg'ab olish uchun tasvirga ko'proq uzoqroqdan turib qarash kerak.

Tirik bosh rasm ustida ishlashning metodik ketma-ketligi xaqidagi tanga yakun yasab, shu narsani yodda saqlab qolish kerakki, ishning xar bir bosqichiga yetarli darajada vaqt ajratilishi kerak.

Tasvir qurishning metodik ketma ketligini o'zlashtirib olish boshlovchi rassomga ishonch bilan, uzluksiz, xar bir bosqichni aloxilda ravishda qanday xal etilishini bilgan xolda ishlash imkoniyatini beradi. Rasm ustida ishlashning Amaliy tajribasini egallagan yosh rassom yakuniy natijani oldindan ko'ra bilish ko'nikmasiga ega bo'la boshlaydi. Lekin oldindan ko'ra bilish ko'nikmasiga ba'zilar o'ylaydigandek, xar kim o'z xolicha emas, balki pedagog yordamida, butun tasvir qurish jarayonini bosqichma-bosqich o'zlashtirish natijasidagina ega bo'lishi mumkin.

Tirik bosh rasmlarni chizish turkumlaridan keyin bir qator boshlarni yelka kengligi bilan birga chizib ko'rish kerak. Bu vazifalar boshning yelka kengligi bilan bog'lanish qonuniyatlarini o'zlashtirib olish uchun zarur.

Bunday mashqlarni bajarishda bo'yin va yelkalarning plastik xarakteristikasiga aloxida e'tibor bering. Dastlab boshning bo'yin va yelkaga nisbatan xolatini aniqlab oling, ya'ni yelka kengligining romb sifat maydonchasiga to'g'ri «o'rnashtiring». Shundan so'ng o'ng va chap tomondan ko'krak-o'mrov suyagining plastik xarakteristikasini aniqlang.

o'mrov o'simtalarining joylashish xolatini kuzating. bo'yinturuq chuqurchasiga nisbatan tors ko'krak qafasi va bosh xolatini tekshiring. Agar natura topishning iloji bo'lmasa, bunday xolatni ko'zguga qarab turib o'zingizda mashqqilishingiz mumkin. Bu o'quv materialini yaxshi o'zlashtirib olingandan so'ng odamning belidan yuqori tasvirini chizishga kirishish mumkin.

Davomli rasm chizish bilan bir vaqtda tirik odam boshidan muntazam ravishda xomaki rasm va chizigilar qilish zarur. Bunday xomaki rasmlar nafaqat odam boshini tasvirlashda olingan bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlash, balki tasvirda real xayotni tasvirlash qobiliyatini rivojlantirish uchun xam zarur.

Realist-rassom insonni xarakatda, uning barcha go'zalliklarini tasvirlay olishi kerak. Davomli rasm ustida ishlash talabani yordamchi chiziqlar, o'q chizig'i, konstruktiv asoslar yordamida tasvirni diqqat bilan va metodik bosqichlarda tasvir qurishga majbur etadi. Talaba davomli o'quv rasmda asosiy e'tiborini yuzada realistik tasvir kurishning qonuniyatlari va qoidalariga qaratadi. Binobarin, talaba o'quv-akademik rasmda bu ishni pedagog yordamida, uning uzluksiz kuzatuvida amalga oshiradi. o'quv va ijodiy rasm o'rtasidagi farqni ocha borib ular turli yo'nalishga ega ekanliklarini ko'rsatib o'tish lozim. o'quv rasm bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish uchun yaratiladi. Ijodiy rasmda esa aksincha- olingan bilim va ko'nikmalardan badiiy obraz yaratish uchun foydalaniladi. Shuningdek avval olingan bilim va malakalar asosida yangilik yaratadi.

Biz yuqorida takrorlab o'tkanimizdek, o'quv rasmining o'quv taxliliy (analitik) vazifalari ijodiy momentlardan xam xoli emas. Xomaki rasm xam olingan bilim va malakalar asosida yaratiladi. Xomaki rasmda endi talabadan tasvir qurish izchilligi, yordamchi chiziqlarni qo'llash kabilar talab etilmaydi.

Xomaki rasmlar xaqida gapirilganda ularning vazifalari, maqsad va yo'nalishlarini to'g'ri aniqlab olish kerak. Ko'pincha «xomaki» tushunchasini rasm ustida ishlashning birinchi bosqichi, shaklning chiziqli-konstruktiv qurilishi bilan aralashtirib yuboradilar. Bu albatta to'g'ri emas.

Xomaki rasm ma'lum vaqt oralig'ida kuzatilayotgan natura xaqida to'liq tasavvur berishni maqsad qilib qo'yadi. Xomaki rasmlar xar xil davomiylik va xar xil ishlanishda bo'lishi mumkin: ish shart-sharoitlari va rassomning o'z oldiga qo'ygan vazifalariga qarab yarim soatli, bir soatli, o'n minutli va xokazo.

Xomaki rasm-bu naturadan tezgina chizgi qilib olishdir; u o'quvchini tez fikrlash, tasvirlashning eng ishonchli va mantiqiy vositalarini qidirib topishga o'rgatadi, kuzatuvchanligini rivojlantiradi. Xomaki rasm, rasm chizuvchini uncha moxiyati bo'lmagan narsalarni chetga chiqarib tashlab, asosiy narsaga qaratadi.

Xomaki rasm o'quvchida mustaqil ishga bo'lgan tayyorgarlik darajasini namoyon etadi.

Xomaki rasmlar talaba tasviriy savodxonligi qonuniyatlarini oson va tez qo'llay bilishga o'rgatishi lozim. o'tmishdagi buyuk ustoz rassomlarning xomaki rasm namunalari o'ziga xosligi, naturaning eng xarakterli xususiyatlarini ajratib ko'rsatilganligi bilan tomoshabinni o'ziga tortadi.

Naturadan o'quv – akademik rasm chizish vazifalarida xomaki rasmlar ma'lum o'quv-ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarni ko'zlaydi: avval o'tilgan bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlash va boshlovchi rassomni mustaqil ishlashga tayyorlashdan iborat. Xomaki rasm chizish-bu tez fikrlash, tez taxlil qilish demakdir. Xomaki rasm – bu avval olingan bilimlarni xisobga olgan xolda natura bilan buyum xaqidagi mantiqiy fikrlashdir. Rasm chizuvchi xomaki rasm chizish davomida ushbu natura xaqida, uning shakl qurilishi konstruktiv tuzilishi anatomik xususiyatlari va xokazolar xaqidagi butun bilimlari zaxirasidan foydalanadi.

Dala amaliyoti davrida o'quv mashg'ulotlarining eng ko'p maxsudorligiga talabalar aynan xomaki rasmlar chizishda erishadilar. Bunda ular

xam naturani o'rganish xam tasvirlashning butun texnik vositalaridan foydalana bilish tomonlarini namoyon etadilar.

Shuning uchun xam xomaki rasmlar agar rasm chizuvchi natura xaqida ma'lum ma'lumotlarga ega bo'lganidagina foydalidir. Ma'lum vazifalar aniq yo'naltirilgan maqsad bo'lmasdan xomaki rasmlar chizaverish talabani ijoddan bezdirib qo'yishi mumkin.

Ko'p yillik amaliyot shuni ko'rsatdiki, ma'lum bir tizimsiz, uslubiy prinsiplarsiz bu ish maqsadsiz bo'lishi mumkin. Xomaki rasm chizishga o'rgatish xam o'quv vazifalarini asta-sekin murakkablashtirish ma'lum bir uslubiy bosqichlikni taqazo etadi. Birinchi kurs talabalari uchun ancha yengil, yuqori kursdagilarga esa murakkab o'quv vazifalari berilishi maqsadga muvofiq.

qisqa xomaki rasm va chizgilarda asosiy e'tiborni xarakterni ochishga, kishining obrazli xarakteristikasini ko'rsatishga qarating. Eng asosiysi davomli rasm va xomaki rasimga bo'lgan yondoshishni to'g'ri tushinishdir. Davomli o'quv rasmda biz akademik rasmning asosiy qoidalari – bosh shakli qurilishining konstruktiv tuzilish anatomik qonuniyatlarini o'zlashtiramiz; xomaki rasm chizishda esa insonning emosional xolatini – tipajini ilg'ab olish talab etiladi.

Xomaki rasm ustida muntazam ishlash rasm chizish san'atini tezroq egallab olish imkoniyatini beradi. Birorta rassom yo'qki, u o'zi bilan xomaki rasmlar uchun maxsus albom ko'tarib yurmagan bo'lsa. o'tmishning mashxur rassomlari o'zlarining kundalik ishlariga juda katta e'tibor berganlar. Italiya rassomi Chennino Chennini o'zining «Rangtasvir xaqida asar» kitobida shunday yozgan edi: «Doimo, biror kunni xam o'tkazmay, garchi u bu maqsad uchun xyech narsa bo'lmasa xam biror-bir narsaning rasmini chiz; bu senga juda katta foyda keltiradi». O'ayotda biz bir-biriga aynan o'xshash odamni uchratmaymiz. Rassomning vazifasi xam individual xususiyatlarni ilg'ab olish, ushbu odam uchun o'zgacha bir xususiyatni topa bilishdan iboratdir. Shuning uchun xam ko'proq kuzating, ko'proq naturadan rasm chizing, muntazam ravishda xomaki chizgilar qiling.

Malik Nabiye'vning Ekspressiv xomaki rasmlari kulayotgan xabash kishining yuz tuzilishi juda ishonchli chiqqan. Shuningdek uning O'indiston safarida bajargan turkum xomaki rasmlar obrazlarning to'liq xarakterlarini go'zal, chexralarini tasvirlashda ifodali shtrix va chizgilardan foydalangan.

Tasvirda inson yuzining xayotiy ta'sirchanligini bera olish realist rassom uchun o'ta muximdir.

O'ozirgi kunning eng dolzarb vazifasi moxir rassom – o'qituvchini tarbiyalash ekan, bosh shakli rasmini chizishga o'rgatish tizimida xomaki rasmlar chizish ishiga jiddiy e'tibor berish lozim. Xomaki rasmlar va qisqa chizgilar boshlovchi rassomni ijobiy faoliyatga uzluksiz bog'lab qo'yadi. Ular talabani mustaqillikka va o'quv mashq tasviriy vazifalarni xal etishga o'rgatadi.

Tirik odam rasmini chizish rassom uchun yaxshi maktab xisoblanadi. Tirik inson yuz xarakatidagi shakl boyligi va ifodaliligi rassomga ushbu odamga xos bo'lgan eng xarakterli xususiyatlarini ilg'ab olish, yosh rassomga badiiy obraz yaratish uchun dadil qadam tashlash imkonini beradi. Muvaffaqiyat bilan xal eo'quv vazifalar rasm chizish san'ati Bilan qiziqishga, keyinchalik esa portret san'atini xam egallashga bo'lgan intilishlarga foyda bo'ladi.

Odam boshini tasvirlash prinsiplarini yaxshi o'zlashtirib olgandan so'ng yanada murakkabroq vazifaga ijodiy portret yaratishga xam o'tish mumkin.

Portret chizish san'atini egallash uchun eng qulayi avto-portret tasviridir. Rassom o'zining rasmini o'zi chizar ekan, ishni nixoyasiga yetkazish uchun qancha vaqt talab etilsa, shuncha ko'zgu oldida tura olishi mumkin.

XULOSA

Jonajon O'zbekistonimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan kundan boshlab, mana, 23 yilga yaqin vaqt o'tibdiki, Respublikamiz rahbariyati milliy istiqloq mafkurasiga asosiy mafkura deb qarab, bu yo'lda juda katta ishlarni amalga oshirib kelmoqda. Respublikamizda xalq ta'limi tizimini tubdan isloh qilishga, madaniyat va san'atni rivojlantirishga qaratilayotgan kuchli e'tibor ana shunday ulkan ishlarning bir bo'lagidir.

Ma'lumki, tasviriy san'at inson mafkurasini shakllantirish va rivojlantirishda san'atning baday adabiyot, kino, teatr, musiqa, raqs kabi turlari orasida o'zining ma'lum salmoqli o'rniga ega.

Ushbu malakaviy ish **“5-sinf o'quvchilariga naturmort ishlashni o'rgatishning pedagogik texnologiyasi”** deb nomlangan bo'lib, unda quyidagi masalalar o'rganib chiqildi:

1. Tasviriy san'at darslarida shahar va qishloq mavzusida rasm ishlashning nazariy asoslari:

– manzara va mavzu asosida rasm ishlash metodikasi haqida umumiy tushuncha;

– shahar va qishloqlar mavzusida ishlangan asarlardan namuna.

2. Tasviriy san'at darslarida “Mening qishloqim” (shahar yoki qishloq) mavzusida rasm ishlash va o'quvchilarga o'rgatish texnologiyasi:

– mavzu asosida rasm ishlash mashqulotlarida shahar yoki qishloqlar haqida ma'lumot;

– “Mening qishloqim” mavzusida rasm ishlash va o'quvchilarga o'rgatish texnologiyasi.

Aytib o'tilgan ma'lumotlarni hisobga olgan holda yaratilgan tasiriy san'at asari hamma paytda ham kutilgan natijaga erishtiradi. Ya'ni asar jozibali va ishonarli bo'lib yakun topadi.

Shu bilan birga bunday asarlar o'quvchilar ruhiyatiga ta'sir ko'rsatib, ular ma'naviy olamni, bilim va tajribasini kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I. A. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiyis-tiqbolining asosiy tamoyillari. – Toshkent: O'zbekiston, 1995.
2. O'zbekiston Respublikasining qonuni: Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi. – T., 1997 y., 29 avgust.
3. Oripov B. N. Tasviriy san'at asoslari (Nazariy ma'lumotlar va ilmiy materiallar). – Namangan, 1994.
4. Tojiyev B. Rangtasvir asoslari. – T., 2000.
5. Turdaliyev A. Kompozisiya (Uslubiy qo'llanma). – T., 2005.
6. Rahim Hasanov "Tasviriy san'at asoslari" – Toshkent – 2009.
7. S. F. Abdirasilov "Tasviriy san'at va uning o'qitish metodikasi" Toshkent – "ILM ZIYO" – 2011.
8. B. N. Oripov "Tasviriy san'at va uning o'qitish metodikasi" Toshkent – "ILM ZIYO" – 2013.
9. B. Baymetov, G. Alimova "Maxsus rasm" Toshkent "Iqtisod – moliya" – 2010 yil.
10. Tursunali G' o' ziboyev, S. Abdurasulov, A. Suloymanov, O' Nurtayev "Sharq" – Toshkent – 2012.
11. Botir Boymetov "g'alam tasvir" Toshkent – "ILM ZIYO" – 2013. Botir Boymetov, O' rinboy Nurtayev "Tasviriy san'at texnologiyasi va nusxako'chirish" Toshkent "iqtisod-moliya" – 2007.
12. B. Tojiyev, N. Talipov, I. Nasirov, N. G' ofurova "Tasviriy san'at texnologiyasi" va "Nusxako'chirish" fanlaridantestsavollarito'plami
13. Botir Boymetov, O' rinboy Nurtayev "Tasviriy san'at texnologiyasi va nusxako'chirish" Toshkent "iqtisod-moliya" –

2007.

Axborot olish manbalari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. [tdpu-INTERNET.Ped](#)
6. [www. nbgf. intal. Uz.](#)

GLOSSARIY

Abris

—

nusxako'chirishusulidabajarilgantasvirlanayotganshaklningchiziqliko'rinishi, suratkonturi.

Aksonometriya— perspektivasvirlashusuliturlaridanbiri, shakl, tekislikniuchtomonlamatasvirlashusuli.

Aksent —tasvirlanayotgangavda, yuz, shaklbo'laklarinitomashabine'tiborinijalbqilishmaqsadidarangda, chiziqlardavatuslashusulibilanbo'rttiribko'rsatish.

Bosqichma–bosqichlik— rasmchizishninisbiy tarz daketmaketlikasosidaolibborish.

Voqyeabandkompozisiya— mavzugaasoslanganvoqyelikniaksettiruvchitasvir, kompozisiya, asar.

Grafit, (grifel) — qoraqalamvabo'yoqvah.k... tayyorlashdaishlatiladiganmineraluglerodningbirko'rinishi, qalamo'zagi, toshqalam.

Detallashtirish —tasvirningharbirdetalinimaydalabishlash.

Dinamik—harakatdagi, tezo'zgaruvchan (holat).

Yoruq-soya– shakldagiengochvaengto'qjoylar, tasvirningkompozisionqurishvanarsaningo'zaromutanosiblikxususiyatlariniifodalashvositasi.

Yoruqlik – buyumyuzaqisminingengko'pyoritilganqismi; yoruqsoyabo'lagi.

Janr–

tasviriysan'atnazariyasidaqo'llanadigantasviriysan'atvaadabiyotsohasigategishli atama.

Tasviriysan'atdamanzara, tabiatko'rinishlariniaksettiradiganrasmlarnimanzarajanrigaoidrasmlardeyiladi. Shuningdekportret, natyurmortjanrlari...

Kartinatekisligi–tasvirchizilayotgansath, mato, polotno, qoqozyuzasi.

Kompozisiya– (latin. “compositio” – tuzilish, qurilish) badiiyasardagiobrazlarvabadiiyvositalarningmuayyanqoyaviymaqsadgaxizmatqiladigantartibdajoylashishivaularningmuvofiqligi

Kompozisiyaqurilishi– kartinayokiqoqoztekisligidauningo'lchami, hajmi, formatigamuvofiqjoylashtirish, kompozisiyamarkaziyo'qinianiqlashvaunganisbatantasvirningikkinchidarajalibo'laklarinibo'ysundirish, guruhlashvatasvirningbarchaqismlariniyasosiyganisbatanbo'yundiribyxalitbiriktirish, asarningnafisyaxlitligi. Naturadanishlagandatasvirmavzusiniizlash, tasvirlanayotgannarsalarnisalaralashvaqo'yibchiqish, qiyofachiningharakatholatiinimaqsadgamuvofiqtarzdato'qritashkiletish. Tasvirningengjozibalitusyechiminitopish, masshtablarningvanisbatlariningo'zaromosligibilanboqliqbo'lganuzoqjarayonbo'lgantasvirningperspektivqurishningengma'qulholatinitopishuchunizlanish.

Kontrastlik– qaramaqarshilik, zidmazidlik, ranglarningo'zaroqaramaqarshiligi.

Birrangning yonida ikkinchi rangning yanada yorqinroq, jozibaliroq ko'rinishi.
Masalan: Yashil rangning oldida qizil rang yanada jozibali, chiroyliroq ko'rinadivahakozo...

Konstruktivshakl–

tasvirning alohida vayaxlit ko'inishlarini nisbatlariningo'zaromutanosibligidako'ri nadigan; narsa shakli qismlarining nisbatlari, ularning bir biriga mosligi, mohiyati, har qanday shakl tuzilishiningo'zigaxos jihatlari.

Koordinat – ma'lum masofalar dabelgilab olingan, o'lcham aniqlangan joylar, nuqtalar. (tasvirdagi)

Muvozanat–o'quv natijasi yoki kompozitsiya, tasvirning qismlari, ranglar, o'lcham, shaklningo'zaromoskelishi, sathoqirligimutanosibligi.

Perpendikulyar–gorizantal tekislikka nisbatan tik chiziqlik.

Plan– tasviriysanatda: tasvirlash masshtabi, tasvirdagi buyumlarning joylashisho'rni.

Rakurs– tasviriysanatda: narsaning uzoqdagi qismlarini qisqartirib, kichraytirib tasvirlash. Tasvirlanayotgan shaklning perspektiv qisqarishi.

Ritm– tasvirlanayotgan shaklning bir xil ketma-ketlik daligi qaytarilishi; tasvirning kompozitsion qurilishivositasi.

Simmetrik–narsa yoki tasvir ikki qismining bir biriga aynano'xshashligi, mutanosibligi (muvozanatda ekanligi).

Skalpel

– qalam tarash uchun tiqlarini almashtirib turish mumkin bo'lgan maxsus pichoqcha.

Soya– naturaning yoruqlik tushmagan qismi

Statik—harakatsizturqunholat.

Stilizasiya—tabiatdanolingamurakkabshaklni, soddalashtiribifodaetish (bezakko'rinishiga) yo'li..

Syujet— (fransuzcha — buyum, narsa, harakat), tasviriysan'atdatasvirlanganbuyumyokivoqyeatushuniladi, Hayotiyvoqyea, lavha, harakat.

Tasviryaxlitligi— alohidaqismlarningumumiya, ikkinchidarajadaginarsalarningasosiygabo'ysunishi, barchaqismlarningo'zaromutanosibli, bajarishusullariningbixilligi.

Taqqoslash— suratsdagio'zaroyoruqsoya, tus, shaklvahajmnisbatlarnianiqlashusuli.

Tugallanganlik — rassomtomonidanuzoqvaqtishlanganqalamtasvirniharbirbo'laklariningyaxlitliiga erishish, umumlashtirishqisqaqilibaytgandamaqsadqilibqo'yilganvazifaniuzil-kesiltugallash.

Tus—narsaningranghamdatusiningoch—to'qlikdarajasinibildiruvchitushuncha.

Fazoviyerspektiva — yoruqlikvahavota'siridakuzatuvchihamdakuzatilayotganko'rinishorasidagitasvir lanayotgannarsalarko'rinishivaranglarningo'zgarishihodisasi.

Chizishtexnikasi—chiziqlarniturlichako'rinishlardaifodaliqo'llash, uslubishlatish, mahoratniqo'llash, turlitasvirvositalari, ashyolaridanfoydalanish.

Yarimsoya— yoruqsoyaningelementlaridanbiri, buyumsirtiningyoruqlikbilanto'qsoyaorasidagiqismi

Shu'la–

tasvirlanayotganyoritilganbuyumsirtiningnurtushibturganengyoruqjoyi,
buyumshakliyuzasidaengyoruqbo'lagi.

Hajm–narsaningcho'lchamda (fazoviybo'lib) bo'rtibko'rinayotganshakl–
shamoyili.

A. Qodiriy nomli Jizzax Davlat pedagogika instituti Tasviriy san'at va mehnat ta'limi fakulteti "Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi" yo'nalishi bitiruvchisi Husanov Farhodning "Uch avlod mavzuli portretini ishlash va o'quvchilarga o'rgatish " mavzusidagi malakaviy bitiruv ishiga

T A Q R I Z

Ushbu yozilgan bitiruv ishining kirish qismida Tasviriy san'at fanining ahamiyati va tarixi haqida, hukumatimiz tomonidan olib borilayotgan ta'lim sohasidagi qarorlari va kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Davlat ta'lim standartlarida, tasviriy san'at fanining oldiga qo'yilgan asosiy vazifalarini. Tasviriy san'at fanining fan va texnika taraqqiyoti davridagi ahamiyati haqida ma'lumotlar, hamda prezidentimiz I.A.Karimovning ma'ruzalaridan ma'lumotlar kiritilgan.

Ishning kirish qismida malakaviy ishning maqsadi va vazifalari, bu texnologiyalarining bugungi kundagi ahamiyati atroflicha yoritilgan. Birinchi bobda bugungi kunda dolzarb mavzu hisoblangan pedagogik va innovatsion texnologiyalarning turlari, ahamiyati, qo'llanilishi keltirilgan. Ikkinchi bob eksperimental qism bo'lib unda portet chizish texnologiyasi, uni chizish jarayonida uchraydigan qiyinchilik va muammolar, ishlanma va metodik qo'llanmalar keltirilgan.

Mavzuning tahliliy qismida bugungi kunda umumta'lim maktablarda Tasviriy san'at fanini o'qitishda bolalar ijodkorligini o'stirish **"Uch avlod mavzuli portretini ishlash va o'quvchilarga o'rgatish "** mavzusida va badiiy tasvir prinsiplari mavzusini o'qitishning tahliliy qismi, uning yoritilishi va rang gammalari, tushunchalari haqida ma'lumotlar berilgan.

Uslubiy mulohazalar qismida o'qitish metodlari, badiiy bezak va ularning turlari, mavzuni o'qitishning ilmiylik, izchillilik tamoyili o'qitishda onglilik va faollik, o'qitishning ko'rgazmalilik, o'quvchilarning bilimlarini mustahkam o'zlashtirish, o'qitishning tushunarlik tamoyili, kuzatish, taqqoslash, modellashtirish bo'yicha uslubiy mulohazalar yoritilgan.

Husanov Farhodning “Uch avlod mavzuli portretini ishlash va o’quvchilarga o’rgatish “ deb nomlangan malakaviy bitiruv ishini men “ijobiy” deb baholayman. Ha, malakaviy bitiruv ishida kamchiliklar ham bor, orfografik xato, ammo ularni to’g’irlasa bo’ladi. Shularni hisobga olgan holda ushbu malakaviy bitiruv ishini himoya qilishga tavsiya etaman.

Taqrizchi:

**Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi
kafedrasi o’qituvchisi: Saidqulov O.**

A. Qodiriy nomli Jizzax Davlat pedagogika instituti

Tasviriy san'at va mehnat ta'limi fakulteti

“Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi” yo'nalishi bitiruvchisi

Husanov Farhodning “Uch avlod mavzuli portretini ishlash va o'quvchilarga o'rgatish “ mavzusidagi malakaviy bitiruv ishiga

T A Q R I Z

Ushbu yozilgan bitiruv ishining kirish qismida Tasviriy san'at fanining ahamiyati va tarixi haqida, hukumatimiz tamonidan olib borilayotgan ta'lim sohasidagi qarorlari va kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Davlat ta'lim standartlarida, tasviriy san'at fanining oldiga qo'yilgan asosiy vazifalarini. Tasviriy san'at fanining fan va texnika taraqqiyoti davridagi ahamiyati haqida ma'lumotlar, hamda prezidentimiz I.A.Karimovning ma'ruzalaridan ma'lumotlar kiritilgan.

Ishning kirish qismida malakaviy ishning maqsadi va vazifalari, bu texnologiyalarining bugungi kundagi ahamiyati atroflicha yoritilgan. Birinchi bobda bugungi kunda dolzarb mavzu hisoblangan pedagogik va innovatsion texnologiyalarning turlari, ahamiyati, qo'llanilishi keltirilgan. Ikkinchi bob eksperimental qism bo'lib unda portet chizish texnologiyasi, uni chizish jarayonida uchraydigan qiyinchilik va muammolar, ishlanma va metodik qo'llanmalar keltirilgan.

Mavzuning tahliliy qismida bugungi kunda umumta'lim maktablarda Tasviriy san'at fanini o'qitishda bolalar ijodkorligini o'stirish **“Uch avlod mavzuli portretini ishlash va o'quvchilarga o'rgatish “** mavzusida va badiiy tasvir prinsiplari mavzusini o'qitishning tahliliy qismi, uning yoritilishi va rang gammalari, tushunchalari haqida ma'lumotlar berilgan.

Uslubiy mulohazalar qismida o'qitish metodlari, badiiy bezak va ularning turlari, mavzuni o'qitishning ilmiylik, izchillilik tamoyili o'qitishda onglik va faollik, o'qitishning ko'rgazmalilik, o'quvchilarning bilimlarini mustahkam o'zlashtirish, o'qitishning tushunarlik tamoyili, kuzatish, taqqoslash, modellashtirish bo'yicha uslubiy mulohazalar yoritilgan. Bundan tashqari

pedagogik va innovatsion texnologiya usullari va shakl, namunalarining amaliyotga tadbir'i etish yoritilgan. Bitiruv ishda o'quvchilar qiziqishini nazorat qilishning turli usul va namunalari ko'rsatilgan. O'quv jarayonini faolashtirish maqsadida o'quv filmlari, ko'rgazmali materiallardan foydalanish shakllarini tushuntirib o'tgan. Ushbu bitiruv malakaviy ishi turli xil adabiyotlar bilan boyitilgan va ko'pgina ahamiyatga ega bo'lgan materiallar, rasmlar yig'ilgan. Bu materillar kelgusi pedagogik faoliyat, amaliyot davomida zarur deb hisoblayman.

Yosh avlodni kasbiy tayyorlash va tarbiyalash, DTS talabiga muvofiq dars berish usullarini shakllantirgan va ta'limning an'anaviy uslubini rivojlantirib, takomillashtirgan holda ishlashni taklif qilgan.

Husanov Farhodning “Uch avlod mavzuli portretini ishlash va o'quvchilarga o'rgatish “ deb nomlangan malakaviy bitiruv ishini men “ijobiy” deb baholayman.

Taqrizchi:

Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi

kafedrasi o'qituvchisi: Oltmishev T.